



GÖTEBORGS UNIVERSITET
LITTERATUR, IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Erfarenhet, föränderlighet och arv

Gottfrid Adlerz *Om människans
ursprung* och striden om kulturvärdena

Experience, mutability and heritage
Gottfrid Adlerz's *On the origin of Mankind* and the 1880's Swedish
intellectual debate

Anders Westberg

Termin: HT12

Kurs: Idéhistorisk fördjupningskurs, 30 hp

Nivå: Kandidatnivå

Handledare: Christine Quarfood

Abstract

Title: Experience, mutability and heritage - Gottfrid Adlerz's *On the origin of Mankind* the 1880's Swedish intellectual debate

(Erfarenhet, föränderlighet och arv - Gottfrid Adlerz *Om människans ursprung* och striden om kulturvärdena)

Author: Anders Westberg

Year: Spring 2013

Department: Department of Literature, History of Ideas, and Religion

Supervisor: Christine Quarfood

Summary: The purpose with this essay is to analyze Adlerz writing within the context of the fiery debate in the 1880's between the liberal so called 'cultural radical' members of the student organization called Verdandi, and the conservative, uniform oskarian culture named after the Swedish king of the period. I have applied a version of Quentin Skinner's method, which focuses on the context of a specific writing in order to find out the authors intention, the effect the author hoped to achieve. My questions regard certain themes I discovered in the text and, more importantly, the relationship between these themes and the surrounding debate. This complementary source-material I have found in anthologies and other literature. My conclusion is that Adlerz, while keeping a relatively neutral and scientific language a message which I read as polemical against the idealistic, rationalistic philosophy of J. C. Boström and his disciples, but also against the Swedish church. At the same time, Adlerz spread the message of Verdandi, especially regarding the education of the working-class people.

Key words: Gottfrid Adlerz, Verdandi, Cultural Radicalism, Boströmianism, Evolution Theory

Innehållsförteckning

1. Inledning

1.1 Problemformulering	s.4
1.2 Avgränsningar	s. 6
1.3 Syfte och frågeställning.....	s. 7
1.4 Disposition och material.....	s. 8
1.5 Tidigare forskning.....	s. 8
1.6 Teori och metod.....	s. 10

2. Bakgrund

2.1 Striden om kulturvärdena.....	s. 12
2.2 Föreningen Verdandi.....	s. 13
2.3 Småskrifterna.....	s. 14
2.4 Kulturradikalismen.....	s. 14
2.5 Utvecklingsläran i Sverige.....	s. 15
2.6 Boströmianismen.....	s. 17

3. Analys

3.1 Presentation av <i>Om människans ursprung</i> .	s. 18
3.2 Erfarenhetens <i>upplysningar</i>	s. 18
3.3 Den falska spegeln och självgudadyrkan.....	s. 25
3.4 Människans föränderlighet	s. 26
3.5 Arvet, individen och målet	s. 32

4. Avslutning

4.1 Sammanfattning och resultat.....	s. 40
4.2 Framtida forskning.....	s. 41
4.3 Diskussion.....	s.41
4.4 Källor.....	s.42

1. Inledning

Tiden kring 1800-talets slut är enligt mig på många sätt lik vår egen. En ny generation hade vuxit upp i en tid av hastig teknisk utveckling, industrialiseringen hade först på 1870-talet på allvar slagit igenom i Sverige, och samhällsstrukturen förändrades i takt med nya tekniska innovationer. En stor tilltro till ny teknik och vetenskap genomsyrade tiden från 1870-talet till första världskrigets utbrott 1914, en tilltro som väl kan sägas genomsyra också vår egen tid. Med den nya tiden kom också nya problem och nya lösningar, vilket bildade en period av konflikter mellan ideologier och grupper. Intresset för denna epok är en personlig motivering för mitt ämnesval.

Ämnet för min uppsats är en skrift av Gottfrid Adlerz, den första av den uppsaliensiska och kulturradikala studentföreningen Verdandis¹ småskrifter. Till en början skulle min uppsats behandla ett urval av Verdandis interna diskussionsreferat, men på grund av vissa svårigheter med dessa källor övergav jag denna ursprungliga idé och letade efter andra, obehandlade källor som berör föreningen Verdandi. På så vis kom jag i kontakt med Adlerz skrift som utkom 1888 och heter *Om människans ursprung*.²

1.1 Problemformulering

*Om människans ursprung*³ har en komplex bakgrund och kontext. Dels var den en populärvetenskaplig text, riktad till ett bredare samhällslager, och inte i första hand till akademiker som redan var insatta i ämnet. Adlerz framför inga fackvetenskapliga nyheter. Syftet var alltså inte att bidra till utvecklingsteorins fortsatta utformning, utan att redovisa för en redan befintlig lära. Samtidigt var det en skrift publicerad och beställd av den kulturradikala studentföreningen Verdandi vilket knyter texten till den så kallade 'striden om kulturvärdena'.⁴ Det är en samlingsterm som, kort sagt, betecknar motsättningen mellan å ena sidan den liberala, naturvetenskapsinrättade, utvecklingsoptimistiska och stats- och kyrkokritiska kulturradikalismen, och å andra sidan den konservativa, idealistiska och traditionsbärande oskarianska enhetskulturen.⁵

OMU's naturvetenskapliga innehåll, i kombination med det faktum att den politiskt och ideologiskt radikala föreningen Verdandis gav ut den, ger exempel på den problematiska relationen mellan vetenskapliga neutralitetsideal och politisk potential. Adlerz själv var inte

¹ Hädanefter betecknad som Verdandi

² Adlerz, Gottfrid, *Om människans ursprung*, (Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1888)

³ Hädanefter betecknad som *OMU*

⁴ Person, Mats, "Filosofin och striden om kulturvärdena (1850-1914)" i Broberg, G. (red.) *Gyllene Äpplen* (Stockholm, Bokförlaget Atlantis, 2:a uppl. 1995 [1991]) s. 1111-1123

⁵ Jonsson, Kjell, *Vid vetandets gräns: om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870-1920*, (Lund, Studentlitteratur, 1987) s. 122-125

medlem av föreningen, vilket enligt mig dock inte utgör en orsak till att betvivla hans sympatier med dess verksamhet.⁶

Den komplexa relationen mellan föreställningen om neutral vetenskap och dess likväl politisk- ideologiska effekt, i Verdandis småskrifter, har behandlats av idéhistorikern Johan Kärnfelt under kapitlet ”En vetenskap med tendens” i *Mellan nytta och nöje*. Han sammanfattar, genom att citera verdandisten Öhrwall, den problematik jag vill fördjupa och exemplifiera i min analys av Adlerz text:

Men varför vetenskaperna? Jo, här har man nämligen utifrån en vetenskaplighet som ” i grunden säga detsamma som ärlighet” kommit till en position där ”de flesta av dessa s.k. tvistefrågor äro inom vetenskapen länge sedan afgjorda”.⁷

Kärnfelt gör gällande att ämnesvalet, utvecklingsläran och människans ursprung, var en radikal, polemisk och politisk handling i sig, fastän innehållet och språket alltjämt var neutralt och sakligt.⁸ I synnerhet utgör föreningen Verdandis motto en fond för denna läsning: ”Intet ämne bör undvikas såsom allt för brännande, men formen bör för intet ämne vara agitatorisk.”⁹ Kärnfelt skriver om *OMU* att ”Här presenteras teorin på ett mycket sakligt och gediget sätt” och vidare om småskrifterna i allmänhet att ”För samtliga av dessa titlar gäller alltså att de undviker den ’agitatoriska stilen’” och vidare att de är ”i denna mening neutrala.”¹⁰ Framställningen hade inte framstått som problematisk om skriften öppet gjort anspråk på att vara polemisk, men eftersom innehållet tvärtom framställs som neutralt, uppstår den spänning mellan neutral vetenskap och radikalt innehåll som Kärnfelt pekar på:

[...] en föreställning om att dessa vetenskaper i sig står på neutral mark, att de inte företräder några intressen, att de är ideologiskt neutrala. Samtidigt är det uppenbart att det är just den idéen som gör dem till ett så effektivt verktyg i den nya, politiska radikalismen.¹¹

⁶ Hans namn står inte upplisat i medlemskatalogen Heyman, Hugo, *Studentföreningen Verdandi 1882-1907* (Stockholm, 1907)

⁷ Kärnfelt, Johan, *Mellan nytta och nöje: ett bidrag till populärvetenskapens historia i Sverige* (Stockholm, Bokförlaget Symposium, 2000) s. 207

⁸ Ibid., XXX

⁹ Zweigbergk, Otto von, *Studentföreningen Verdandi 1882-1892: ett stycke kulturhistoria från Upsala*, (Uppsala, Föreningen Verdandis förlag, 1892) s. 133

¹⁰ Kärnfelt s. 209

¹¹ Kärnfelt s. 196

För att på ett fördjupat sätt förstå hur Verdandi och Adlerz använde den populärvetenskapliga, icke-agitatoriska formen för att polemisera och propagera, behöver man göra en mer djupgående analys av skriften och dess idéhistoriska kontext.

Kring *OMU* finns det två avgörande kontextuella faktorer att ta hänsyn till. Dels föreningen Verdandi, den kulturradikala strömningen och striden om kulturvärdena i allmänhet¹², och dels hur Adlerz positionerar sig gentemot uppfattningar om utvecklingsläran, i synnerhet från boströmskt¹³, men också från kristet håll, som strider mot den teori han håller fram. I denna motsättning spelade vissa nyckelelement av utvecklingsläran en avgörande roll, och det är, som jag ska försöka visa, dessa som Adlerz uttryckligt, men också underförstått framhåller i *OMU*.

Man skulle här kunna invända och säga, att utvecklingslärans idé utgjorde en polemik gentemot fler fraktioner än den boströmska. Materialistiska och naturalistiska tankegångar var störande för andra grupper, exempelvis kyrkan. Och det skall inte vara osagt att mycket av det som kan läsas som en polemik gentemot boströmianismen, också kan ses som kritik mot kristendomen, vilket jag på passande ställen också kommer att beröra. Emellertid förfogade boströmianismen vid 1880-talets slut över ett stort inflytande över kultursverige, och inte minst över Uppsala universitet. Adlerz skrift kan ses som ett inlägg i en pågående dispyt, men också som en fingervisning om att boströmianismen redan var förlegad och att den naturvetenskapliga världsåskådningen var framtidens, ja samtidens sanna vetenskap.

1.2 Avgränsningar

Den viktigaste avgränsningen är att jag valt att analysera endast en av Verdandis småskrifter, trots att det finns andra med närliggande teman. Särskilt tänker jag på Ellen Keys *Moralens utveckling* (1891), Carl Johan af Geijerstams *Naturvetenskapen och världsåskådning* (1897) och Gottfrid Adlerz senare skrift *Charles Darwin* (1909). En jämförelse mellan dessa vore intressant, men för att komma åt min analys problematik, skulle det inte vara lika värdefullt som att närma mig en enda text mer grundligt. Därutöver har jag också varit tvungen att kraftigt begränsa antalet primärkällor, till lämpliga representanter för tiden, i enlighet med metodens kvalitativa snarare än kvantitativa utformning. Tyvärr medför detta förstås en viss, men enligt mig överkomlig, förenkling av en mycket komplicerad och mångfacetterad debatt. Ytterligare en avgränsning rör problematiken om kampen mellan raser, som jag inte behandlar i någon större omfattning. Detta eftersom min frågeställning inte direkt rör detta

¹² Se avsnittet om Striden om kulturvärdena s. 12

¹³ Se avsnittet om Boströmianism s. 17

ämne. Givetvis vore det önskvärt att ta hänsyn till alla vinklar och problem, men uppsatsens omfång kräver att man fokuserar på få, men kanske mer givande problem.

1.3 Syfte och frågeställning

Syftet med denna uppsats är att erbjuda en fördjupad analys av *OMU* och i synnerhet se närmare på dess roll i kontexten av 'striden om kulturvärdena'. Genom att jämföra Adlerz ställningstagande i fyra frågor, eller problem, med andra inlägg i debatten, både meningsfränder och motståndare, ska jag försöka visa dels hur innehållet kunde fungera som ett politiskt och ideologiskt inlägg i striden, och dels hur Adlerz använder den neutrala, vetenskapliga formen för att förstärka detta budskap. I enlighet med småskrifternas motto är formen i huvudsak inte agitatorisk, även om, som jag ska visa, det inte stämmer för hela texten. På sina ställen framstår Adlerz text i sin form som uppenbart polemisk, särskilt i ljuset av den kringliggande kontexten, vilket strider mot Kärnfelts uppfattning. Det nämns dock inga namn (förutom Darwin och Lamarck) eller specifika ideologier och ismer. Och visserligen var utvecklingsläran som ämne, i sig ännu mycket kontroversiellt, men samtidigt hade dess idé vid tiden för *OMU*'s publicering kommit att vinna stort inflytande över det bildade Sverige. Begreppet utvecklingslära rymmer dessutom flera olika teorier, former och aspekter, varav somliga togs emot mer välvilligt och andra ifrågasattes från konservativt håll. Genom att analysera skriften i ljuset den idéhistoriska kontexten, ska jag försöka visa på Adlerz och Verdandis 'intention', i skinnersk mening¹⁴, alltså vad de ville göra när de publicerade skriften, vilken funktion skriften fyllde i förhållande till kontexten.

För att kunna uppfylla mitt syfte ska jag ta stöd utifrån följande frågeställningar. De tre förstafrågorna motsvarar tre teman som jag har valt att fokusera på i texten. Dessa har i huvudsakstyrt analysens uppdelning, men ett undantag från denna regel är delen "Den falska spegeln", som dock kan tänkas behandlas under fråga nummer två. Sista frågan har jag försökt att besvara löpande genom min analys.

1. Vilka argument och ställningstaganden framhåller Adlerz som **förespråkar empirism och naturalism**, och vad innebär en sådan hållning i kontexten av striden om kulturvärdena, och i synnerhet i förhållande till boströmsk idealism?
2. Vilka argument och ställningstaganden framhåller Adlerz som rör **människans förhållande till djur – och växtriket och föränderligheten i hennes natur, i synnerhet rörande de s.k. själsförmögenheterna**, och vad innebär en sådan

¹⁴ Se kapitlet Teori och Metod (s. 7)

hållning i kontexten av striden om kulturvärdena, och i synnerhet mot olika försök att utifrån idealistiskt håll kompromissa med den empiristiska utvecklingsläran?

3. Vilka argument och ställningstaganden framhåller Adlerz som framhåller **individens och arvets roll i utvecklingen, och hur kan dessa tolkas som ett incitament för folkbildning**? Vad innebär en sådan hållning i kontexten av striden om kulturvärdena?
4. Hur använder sig Adlerz av den icke-agitatoriska formen för att förstärka det politiska innehållet? Finns det stycken av texten där Adlerz är explicit polemisk och agitatorisk och vad betyder det för hans framställning?

1.4 Disposition och material

Inledningsvis kommer jag att ge en bakgrund för texten. Här behandlas striden om kulturvärdena, föreningen Verdandi, småskrifterna, kulturradikalismen, utvecklingstanken i Sverige, samt boströmianismen. Därefter följer själva analysen av *Om människans ursprung*. Den är i sin tur uppdelad kring de fyra teman jag har arbetat med, erfarenheten, den falska spegeln, föränderligheten samt arvet, individen och målet. Därpå kommer en sammanfattning av mitt resultat, förslag på framtida forskning samt slutligen en avslutande diskussion kring analysens resultat.

Primärmaterialet är Gottfrid Adlerz skrift *Om människans ursprung* (1888) som var den första utgåvan i Verdandis småskriftsserie. Någon forskning kring Adlerz har jag inte hittat. Adlerz biografiska uppgifter har jag, i enlighet med Skinners teori, inte tagit ställning till i min analys. Kort sagt kan jag nämna att det i *Nordisk familjebok, Uggleupplagan* (1904) står att Adlerz föddes 1858 (och tillhörde därmed den unga generationen på 1880-talet), var zoolog, inriktad mot läran om insekter, samt blev docent i zoologi vid Stockholms Högskola 1889.¹⁵ Ett annat primärmaterial är hämtat ur antologin *Gyllene Äpplen* (Broberg red.)¹⁶, där flera av deltagarna i striden finns representerade. En annan antologi som använts, dock utan att vara jämförbar med Brobergs, är *Main Currents of Western Thought* (Baumer red.). Vidare har jag använt mig av ett litet urval av Verdandis handskrivna och opublicerade diskussionsreferat. Dessutom har jag, även om det inte kan räknas som primärmaterial, använt mig av citat från epoken, hämtade ur sekundärlitteraturen.

¹⁵ Nordisk familjebok, Uggleupplagan, 1. A- Armati, (1904), Tillgänglig: <http://runeberg.org/nfba/0104.html> (hämtad 2012-12-20)

¹⁶ Fullständiga uppgifter om författare, år, förlag etc. ger jag vid första referatet av varje enskild källa. I detta och det följande avsnittet redovisar jag bara författarnas efternamn och ibland år, jag vill i dessa avsnitt bara visa på proportionerna mellan de olika typerna av litteratur jag använt, samt sammanfatta forskningsläget.

Sekundärlitteraturen består av idéhistoriska samlingsverk (Frängsmyr), böcker som behandlar Verdandi, kulturradikalism, bildning och studentkultur (Kärnfelt¹⁷, Jonsson, Skoglund, Broberg (red.), Björnberg, Gustavsson, Zweigbergk), litteratur om darwinism och utvecklingsläran i allmänhet, och i Sverige (Bowler, Danielsson), och slutligen om boströmianismen (Nordin).

1.5 Tidigare forskning

Den tidigare forskningen kan delas upp i forskning kring utvecklingsläran i Sverige samt om kulturradikalismen, Verdandi och boströmianismen. Gällande föreningen Verdandi finns det två monografier, egentligen jubileumsskrifter, som det mesta av Verdandiforskningen tycks vara grundad på: Arne Björnberg (red.) *Verdandi 50 år*, från 1932, och verdandisten Otto Von Zweigbergks *Verdandi tio år – ett stycke kulturhistoria*, från 1892. Den så kallade sedlighetsdebatten upptar en stor del av Zweigbergks jubileumsskrift och om småskrifterna står det bara tio sidor. Också i Björnberg upptar småskrifterna en relativt liten plats och har inget eget kapitel i boken. Dessa två utgör, om man ser på sekundärlitteraturens källförteckningar, det mesta av den forskning om föreningen som jag har stött på. Eftersom samtliga av författarna i Björnbergs antologi själva var medlemmar av Verdandi, liksom Zweigbergk (som hörde till dem som anklagades under perioden efter den så kallade sedlighetsdebatten 1887), uppstår en problematisk situation där man har låtit föremålet för undersökningen definiera sig själv. I synnerhet Zweigbergks skrift har en tydlig karaktär av försvarsskrift, vilket är naturligt eftersom Verdandi under perioden den skrevs var skandalomsusat och fortfarande mycket kontroversiell. På detta sätt förmedlas en, inte nödvändigtvis felaktig, men ändå likriktad och kanske onyanserad bild av föreningen från bok till bok. Inte någonstans i den litteratur jag varit i kontakt med har detta problem nämnts. Kanske beror det på att den litteratur som finns om Verdandi ofta är av sammanställande art, där föreningen får symbolisera, kortfattat och vid sidan av andra föreningar och grupper, den kulturradikala strömningen. Däremot utgör både Björnberg och Zweigbergk, på grund av denna närhet till föreningen och dess historia, goda källor för hur de unga studenterna upplevde perioden i fråga, stämningläget och glöden för frågorna, samt en mängd information om diskussioner, träffar, föreläsningar, samt intern och extern verksamhet och liknande uppgifter.

¹⁷ Kärnfelt intar utöver detta en särställning eftersom hans analys av småskrifternas funktion har fungerat som en hypotes för min analys.

Ett undantag i Verdandiforskningen är Kihlbergs biografi över Karl Staaff, Verdandis första ordförande och framtida statsminister. Där ges en alternativ bild av föreningen, men innehållet är i huvudsak begränsat till vad som direkt berör Karl Staaff.

Vid sidan av ovanstående litteratur, är forskningen kring Verdandi, som sagt, ofta av ett slags betecknande art, där föreningen får sammanfatta den kulturradikala strömningen. Däremot behandlar Skoglund och Kärnfelt föreningen något mer ingående, och i synnerhet Kärnfelt har diskuterat föreningens utifrån en frågeställning kring populärvetenskap och folkbildning. Skoglunds forskning berör studentradikalism, ett område där Verdandi har en given plats. Om Verdandis interna diskussioner och småskrifterna har jag inte hittat något i sekundärlitteraturen utom titlarna och enstaka referat. Kärnfelt behandlar småskrifterna i allmänhet och närmar sig inte enstaka texter särskilt ingående. Min uppsats kan således vara ett välkommet tillskott till forskningen om Verdandi och i synnerhet deras småskrifter, eftersom jag är den första, i min vetenskap, som behandlar en källtext, i detta fall en av småskrifterna, i dess helhet.

Ulf Danielsson behandlar mycket ingående darwinismens inträngande i Sverige i två artiklar i *Lychnos*. Han berör både den fackvetenskapliga diskussionen mellan anhängare till olika former av utvecklingsläran. Han visar på hur man från olika håll tog emot darwinismen, ibland omvandlade den, sökte kompromissa med den eller helt avfärda den. Hans artiklar har varit till stor hjälp för min egen kontextualisering. Han nämner Verdandi och Adlerz skrift kortfattat som ett av flera exempel på den under 1870- och 80-talet myckna populärvetenskapliga litteraturen kring ämnet.¹⁸ Men han gör ingen mer ingående analys av *OMU* eller Verdandis verksamhet. Darwinismen och utvecklingsläran i Sverige behandlas också av flertalet författare i den allmänna svenska idéhistoriska litteraturen.

Peter J. Bowlers *Evolution* utgör en ingående undersökning av evolutionsidén från upplysningstiden och framåt. Hans fokus är internationellt och om den svenska utvecklingsteoridebatten skriver han inget konkret. Däremot gör han en uttömmande förklaring av den komplexa idé som är evolutionen och dess olika icke-darwinistiska former.

Om boströmianismen finns ett flertal artiklar och skrifter. Bland annat Svante Nordin *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*, Torgny T. Segerstedts *Lychnos*-artikel, ”Den boströmska filosofin och det svenska samhället”, och Anders Wedbergs *Den logiska strukturen hos Boströms filosofi, En studie i klassisk metafysik*, varav de två första behandlar boströmianismens idéhistoriska inverkan, och den senare mer fackfilosofiska aspekter. Jag har dock enbart förhållit mig till Nordins text.

¹⁸ Danielsson, Ulf, ”Darwinismens inträngande i Sverige”, *Lychnos*. 1965-1966: *Lärdomshistoriska samfundets årsbok*, (1967) s. 318

1.6 Teori och metod

För att komma fram till en metod som passar en viss källa, behöver man först definiera vilken typ av källa det är. *Om människans ursprung* är särskilt intressant, och till viss del svårare att avgränsa eftersom dess innehåll, enligt min och Kärnfelts uppfattning, kan fattas som dubbeltydigt. Vid en första anblick, eftersom innehållet är av vetenskaplig karaktär men förenklat och riktat till en icke-akademisk publik, är det en populärvetenskaplig skrift. Å andra sidan kan man mellan raderna finna ett djupare sammanhang där textens syfte är ideologiskt och politiskt, den har skrivits för att förändra en grupp människors åsikter och medvetande, eller mer passande, deras världsåskådning. I detta avseende kan man kalla den en politisk och polemisk text.

Kärnfelts ståndpunkt tjänar för min uppsats som en hypotes, som i enlighet med det Stellan Dahlgren och Anders Florén framhåller, ”har den fördelen att man inte binds av slumpmässiga iakttagelser”¹⁹, med andra ord hjälper hypotesen en att fokusera, att finna en fruktbar riktning för sin analys. Vidare framhåller de att hypotesen bör framställas ”utifrån ett forskningsläge.”²⁰ Utifrån denna hypotes gör jag sedan min analys av texten, som i sin tur är inspirerad av Quentin Skinners talhandlingsteori. Fördelen med denna teori och metod, är att man genom en sådan läsning förhoppningsvis kan finna författarens intentioner, alltså vad författaren ville göra med sin text.

Talhandlingsteorin är vetenskapsteoretiskt avancerad och det finns mycket som man skulle kunna diskutera i detta kapitel. Kärnan för en skinnersk undersökning är med hans egna ord: ”att placera in bestämda texter i bestämda kontexter så att vi kan identifiera vad deras författare gjorde när de skrev dem.”²¹

Med intention menas inte en psykologiserande tolkning av författarens biografiska fakta.²² Skinner skiljer mellan författarens motiv, som utgår från det subjektiva medvetandet och står i ett godtyckligt förhållande till texten, och intention som bara kan sökas i verken själva.²³ Kontexten bestämmer inte, på ett historiskt-materialistiskt eller strukturalistiskt vis vad författaren *kan* skriva, och inte heller ser han någon lösning i att se texten själv som hela nyckeln för förståelsen.²⁴ Skinner skriver: ”Att förstå författarens intention är detsamma som att förstå vad han menade med det han skrev, eller mer precist: när han skrev det han skrev.

¹⁹ Dahlgren, Stellan. & Florén, Anders, *Fråga det förflutna: en introduktion till den moderna historieforskningen* (Lund, Studentlitteratur, 1996) s. 182

²⁰ Dahlgren & Florén s. 183

²¹ Skinner, Quentin, ”Meaning and Understanding in the History of Ideas” (1969), cit. efter Jordheim, H, *Läsningens vetenskap: utkast till en ny filologi* (Gråbo, Anthropos, 2003) s. 133

²² Jordheim s. 238

²³ Ibid. s. 239

²⁴ Ibid. s. 224

Vad han menade betyder dessutom detsamma som *vad han ville att läsaren skulle uppfatta att han menade*.²⁵ Skinner sammanfattar fördelarna med detta tillvägagångssätt:

Vi kan lära oss upptäcka inte bara vilka argument de presenterade utan också vilka frågor de förhöll sig till och försökte besvara, i vilken mån de accepterade och befrämjade eller ifrågasatte och tillbakavisade – eller kanske rent av polemiskt ignorerande – de antaganden och konventioner som gällde för den politiska debatten.²⁶

Den skinneriska metoden innebär i sin ursprungliga form ett bearbetande av en stor mängd material. Min analys utgår från ett mindre, representativt urval av källor, snarare än en fullkomlig redogörelse för den samlade debatten. Det finns givetvis för- och nackdelar med denna metod, som med alla metoder. Emellertid har jag funnit att fördelarna överväger de problem som kan uppstå när man inspireras, snarare än strikt följer en avancerad metod. Min metod innebär att jag utgår från vissa teman jag funnit i min läsning av Adlerz text och fördjupar dem i den tiden debatt och idéhistoriska kontext. Detta gör jag dels genom att jämföra med primärmaterial som berör samma teman, dels genom att med hjälp av sekundärlitteraturen placera Adlerz skrift i kontexten. På detta sätt utgår jag från skriften, och rör mig, så att säga, från vad primärmaterialet visar på till den bredare kontexten, snarare än vad som kanske är vanligare, från kontexten till texten. Mer konkret innebär detta att jag utgår ifrån Adlerz skrift, jämför innehållet med andra källor (diskussionslägg, artiklar och dylikt från skriftens samtida samt sådana som rör Verdandi), samt visar på den kontext, som för en riktig förståelse av Adlerz texts radikala potential, är oundgänglig.

Ytterligare en aspekt som jag berör är det språkliga uttrycket, formen. Man kan tydligt se hur samma åsikter, samma radikala potential kan kläs i olika språkdräkt. Detta inslag i min analys utgörs snarare av ett visst mått av tolkning från min sida, emellertid har jag sökt stödja denna med rimliga argument.

2. Bakgrund

2.1 Striden om kulturvärdena

Idéhistorikern Mats Persson talar i en essä om tiden mellan 1850 och 1914 som en epok av stridigheter mellan å ena sidan olika former av idealism och å den andra naturvetenskapen, empirism, materialism och naturalism. Denna strid hade också en politisk aspekt.

²⁵ Ibid. s. 239

²⁶ Skinner (1969) cit. efter Jordheim s. 233

Naturvetenskapens empirism blev de radikala, samhällskritiska falangernas ideologi, medan de konservativa mestadels förblev trogna idealismens rationalism.²⁷ Ett nyckelbegrepp i sammanhanget är världsåskådning:

Det är viktigt att förstå att den nya idéströmningen inte bara var en teoretisk motståndare till den gamla idealismen, kulturvärdena var också andra och ofta rakt motsatta. Mot varandra stod två kämpande världsåskådningar.²⁸

Striden var med andra ord lika mycket en realpolitisk angelägenhet som en ideologisk motsättning, och det är i ljuset av detta faktum som man, enligt min mening, måste läsa Adlerz skrift för att till fullo förstå dess budskap.

2.2 Föreningen Verdandi

Studentföreningen Verdandi bildades i Uppsala under hösten 1882. Två samtida händelser brukar inom sekundärlitteraturen framhållas som direkt anknutna till föreningens uppkomst. För det första det föredrag den blivande verdandisten Knut Wicksell höll om ”samhällsolyckornas viktigaste orsak och botemedel”, som enligt Otto von Zweigbergks jubileumshistorik, var en ”stridshandske kastad midt i ansiktet på den upsaliensiska rättrogenheten.”²⁹ Idéhistorikern Tore Frängsmyr framhåller Wicksells föredrag som startskottet för hela den kulturradikala rörelsen i Sverige³⁰. För det andra, en omständighet som ännu mer konkret är knuten till föreningsbildandet, var den motion som framlades av K. P. Arnoldsson angående samvetsfrihet, alltså rättigheten att utträda statskyrkan utan att ingå i ett annat samfund. Verdandis stiftare och första ordförande Karl Staaff klustrade, på lutherskt vis, upp ett upprop ”på gathörnen” och det utdelades på ”kaféer och restauranter, på gator och nationssalar” där han manade till deltagande i ”striden”.³¹

Om vi studenter skulle intaga vår plats i striden? Om vi skulle visa, att sammanslutningen till studentkår hade ett annat syfte än högtiders firande och festernas glans? [...] 1865³² års studenter uttalade sin sympati för den politiska reform, som då genomfördes. Skulle icke vi kunna uttala vår sympati för religionsfrihetens sak?³³

²⁷ Persson s. 1116

²⁸ Ibid. s. 1116

²⁹ Zweigbergk s. 7

³⁰ Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria: bildning och vetenskap under tusen år D. 2, 1809-2000*, (Stockholm, Bokförlaget Natur och Kultur, 2004) s. 143

³¹ Zweigbergk s. 8

³² Här syftar uppenbarligen Staaff till tvåkammarriskdagens bildande det följande året 1866.

³³ Zweigbergk s. 9

Efter olika försök att gruppera sig inom nationssystemet, bildades Föreningen Verdandi officiellt den 23 oktober 1882 då medlemmarna kom överens om de stadgar som föreningen skulle komma att vila på. Två paragrafer angav föreningens syfte och hur detta skulle realiseras:

§ 1. Föreningen Verdandi afser att utgöra ett föreningsband mellan studenter vid Upsala universitet, hvilka omfatta tanke- och yttrandefrihetens grundsatser samt hysa intresse för allmänt mänskliga och samhällseliga frågor.

§ 2. Sitt ändamål söker föreningen förverkliga dels genom anordnande af diskussioner öfver dylika frågor, dels äfven genom andra åtgärder, dem föreningen vid särskilda tillfällen kan finna ändamålsenliga.³⁴

Under föreningens första år, mellan 1882- 1887 fungerade Verdandi framför allt som en diskussionsklubb i enlighet med den andra paragrafens första sats, eller med Zweigbergks ord, det rörde sig om ” en uppfostringsskola för medlemmarna.”³⁵ Föreningens utåtriktade fas inleddes med en offentlig diskussion den 2 april 1887 om ämnet ”*Hvilka äro de viktigaste önskningsmålen i sedlighetsfrågan*”³⁶ Debatten som följde skulle bli känd som sedlighetsdiskussionen och förorsaka föreningen stora problem med en utdragen process inför Uppsala universitets mindre konsistorium vilket kom att prägla föreningens rykte, medlemsantal (i negativ riktning) och framför allt dess självbild som en radikal rörelse.³⁷ Som ytterligare ett led av övergången från intern till extern verksamhet, beslutade sig också föreningen för att ge ut de s.k. småskrifterna, vid sidan att inrättandet av ett folkbibliotek.

2.3 Småskrifterna

De första småskrifterna utkom i juni 1888, men beslutet att ge ut dem hade redan tagits, på förslag av ordförande Karl Staaff den 6 maj 1886. Förslaget var ”att, om möjligt, utgiva ett folkbibliotek av småskrifter, avsedda att i populär form meddela ett nyttigt innehåll.”³⁸

Hartman och Egnell framhåller att småskrifterna genast uppfattades som radikala, eftersom att ”skriftserien från begynnelsen genom ämnesvalet gjorts till ett vapen i radikalismens kamp mot ’reaktionens bålverk’, men att den genom framställningssättet

³⁴ Zweigbergk s. 13

³⁵ Ibid. s. 21

³⁶ Ibid. s. 37

³⁷ Hartman, Lennart och Egnell, Sten, ”Verdandi 1882-1932” i Björnberg, Arne, (red.), *Verdandi genom femtio år: ur den svenska radikalismens historia*, (Stockholm, Hugo Gerbers Förlag, 1932) s. 23-52

³⁸ Ibid. s. 20

hållits på ett helt annat plan än den vanliga, mera vulgära propagandan.”³⁹ Man påminns här om Kärnfelts problematisering av relationen mellan innehållet och formen, som jag visade på i min inledning. Det radikala budskapet kunde utan svårigheter läsas mellan raderna i den icke-agitatoriska, vetenskapliga formen, och som jag redan har angett, är det mitt syfte att klargöra kontexten som gör en sådan radikal läsning möjlig. Att det implicita budskapet nådde fram, vittnar Hjalmar Brantings recension av *OMU*, som enligt honom sköt ”de sagor åt sidan, hvilka härom i våra folkskolor – vilken parodi på ’upplysning’! – inpluggas i barnen”⁴⁰

2.4 Kulturradikalismen

Det gemensamma för föreningens medlemmar var, förutom viljan att förbehållslöst diskutera stora frågor, en ideologisk hållning som kan kopplas till den liberala strömning som kallats kulturradikalismen. Kulturradikalism är ett begrepp som i vår tid har fått en ganska allmän betydelse av samhällskritik, särskilt riktad mot normer och tradition. Den kulturradikala strömningen var dock en företeelse som var avgränsbar i tid, rum och deltagare, även om olika forskare har tecknat något olika gränser vilka ibland också smälter samman med andra begrepp⁴¹. Detaljerna kring hur man har definierat kulturradikalism inom forskning är för komplicerade för att gå närmare in på här, särskilt eftersom det snarare än en fast rörelse, utgjorde ”ett speciellt förhållningssätt till omvärlden”.⁴² Sammanfattningsvis kan man definiera strömningen som en radikal studentopinion⁴³ som sträckte sig från 1880-talets början och ett par decennier framåt.⁴⁴ Den ideologiska grunden var liberal, dock inte i huvudsak ekonomiskt, utan en ställning för yttrandefrihet, auktoritetskritik och frispråkighet. Vid sidan av ett naturvetenskapligt, empiriskt kunskapsideal, fanns ofta utvecklingsoptimistiska tendenser och sympatier för folkbildningsambitionen.

Det bör kort nämnas att kulturradikalismen har satts i samband, av bland annat Frängsmyr och Skoglund, med den amerikanska idéhistorikern Franklin L. Baumers begrepp *The New Enlightenment*, vilket beskriver en andra upplysningstid från mitten av 1800-talet

³⁹ Ibid. s. 45

⁴⁰ Branting, Hjalmar ur *Socialdemokraten*, cit. efter Hartman och Egnell, i Björnberg (red.), s. 44

⁴¹ Det finns samtidigt andra begrepp som tangerar samma betydelse: åttiotalsradikalism, åttiotialism m.m. Åttiotialismen används i synnerhet om litteraturen och bör för enkelhetens skull bara användas om den litterära strömningen, som visserligen har flera beröringspunkter med kulturradikalism. Åttiotalsradikalism kan sägas beteckna både kulturradikalismen och det traditions- och auktoritetskritiska litterära åttio-talet.

⁴² Skoglund, Christer, *Vita mössor under röda fanor: vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940*, (Stockholm, Almqvist & Wicksel International, 1991) s. 55

⁴³ Frängsmyr (2004) s. 143

⁴⁴ Skoglund s. 56

och in på 1900-talet. Mycket av det som karaktäriserar kulturradikalismen har beröringspunkter med denna strömning:

I have called this world / of ideas / the New Enlightenment because of its similarity, in mood and general intent, if not always in doctrine, to the Old Enlightenment of the eighteenth century. Its chief proponents were the English Utilitarians and Radicals to whom Mill refers the French Positivists, the Young Hegelians of Germany, and assorted "realists" scientists, liberals, and socialists everywhere in Europe.⁴⁵

2.5 Utvecklingsläran i Sverige

Man kan under loppet av 1800-talets andra hälft se ett generationsskifte inom den akademiska och allmänna intellektuella sfären. I och med Darwins, men också Lamarcks, Spencers, Büchner, Haeckel, med fleras uppfattning av utvecklingslärans principer, uppstod, enligt Danielsson, tidigt en motsättning mellan tidigare idealistiska och metafysiska läror (från Kant, Hegel och Schiller exempelvis), och de empiriska, materialistiska och naturalistiska teorierna i utvecklingsläroras följd. Även diskussionen i Sverige kring darwinismen handlade redan under 1860- och 70-talet om motsättningen mellan dessa läger.

⁴⁶

Den unga generationen, född på 50- och 60-talet, vilka de flesta i föreningen Verdandi tillhörde, sökte enligt idéhistorikern Ulf Danielsson, utifrån utvecklingsläran och darwinismen skapa en ny, enhetlig världsåskådning:

Den tidigare generationen av Darwinanhängare hade sökt att hålla isär darwinismen och metafysiken. Men bland de unga på 80-talet blev alltså darwinismen en väsentlig del av deras livsåskådning [...] så var det inte längre bara en fråga om naturvetenskap utan om metafysik: darwinismen hade uppgått i vad man kan kalla en utvecklingsfilosofi på darwinsk grund.⁴⁷

Föreningen Verdandi var i hög grad delaktig i detta skapande. Danielsson framhåller att en av grundarna, Öhrwall, "blev en representativ gestalt för denna ungdom" och i ett av diskussionsreferaten ser man hur denna tanke tas upp av Carl Heim Gyllenskiöld: "Carl

⁴⁵ Baumer, Franklin L. ur *Modern European Thought* (1977), cit. efter Skoglund s. 56

⁴⁶ Danielsson s. 290

⁴⁷Ibid. s. 290

Heim Gyllenskiöld [...] sökte uppevisa dels att utvecklingsläran vore att öfver hufvud taget att betrakta såsom den moderna världsåskådningen”⁴⁸

Utvecklingsläran betecknar i vår tid ”Darwins teori om arternas utveckling” medan dess applikation på ”samhällsbeskrivningar och politisk debatt” enligt Frängsmyr i nationalencyklopedin bör kallas ”evolutionism”.⁴⁹ Denna distinktion framträder dock inte lika tydligt i 1880-talets Sverige. Vid sidan av Darwin fanns också många andra teorier kring utvecklingsläran. Särskilt dominerande i Adlerz framställning verkar inflytandet från Herbert Spencer⁵⁰ och Jean- Baptiste Lamarck ha varit.

Frängsmyr skriver angående naturvetenskapens inflytande under epoken: ”Vi har redan sett att naturvetenskap och teknik fick konkret betydelse för industrialismen. I en vidare mening blev naturvetenskapligt tänkande mönsterbildande, både för andra vetenskaper och för den intellektuella diskussionen i allmänhet.”⁵¹ Idéhistorikern Gunnar Broberg kompletterar bilden men lägger fokus på darwinismens inflytande gällande dels vetenskap och dels en ny världsbild. ”Darwinismen kom att inspirera praktiskt taget alla vetenskaper [...] Men utvecklingsläran påverkade också på djupet föreställningar om rätt och moral, om samhällsfrågor och politik”⁵²

2.6 Boströmianismen

Den idealistiska filosofin boströmianismen, uppkallad efter Christopher Jacob Boström, intog en unik ställning under 1800-talets andra hälft. Det boströmska idealistiska, rationalistiska systemet vilade, enligt idéhistorikern Svante Nordin, på ett strikt särskiljande mellan ”sken och väsen, sinnligt och förnuftigt, relativt och absolut.”⁵³ Boström själv skriver i en artikel: ”Den värld, som utbreder sig för oss eller för våra sinnen i rummet och tiden, är således, enligt B⁵⁴., intet annat än ett phænomen”.⁵⁵ Särskilt vände sig Boström mot empirismens anspråk på att säga någonting om verkligheten. ”Den empiriska kunskapen är

⁴⁸Sekr. Staaff, Karl, ”Den moderna litteraturen och världsåskådningen”, *Verdandi diskussionsprotokoll*, Handskriftsavdelningen Uppsala universitetsbibliotek, (19 maj 1884)

⁴⁹Frängsmyr, T., ”Utvecklingslära” i *Nationalencyklopedin*, (<http://www.ne.se/lang/utvecklingslära>) hämtad 2013-01-03

⁵⁰Karaktäristiskt nog talar Hartmann och Egnell i sin historik över Verdandi om de ”Spencer-Darwinistiska spekulationer”, i Björnberg (red.) s. 9

⁵¹Frängsmyr (2004) s. 134

⁵²Broberg, Gunnar, ”Utvecklingsläror” ur Broberg (red.), s. 1063

⁵³Nordin, Svante, *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*, (Lund, Doxa, 1981) s. 24

⁵⁴Boström skriver här i tredje person eftersom det är en artikel i ett uppslagsverk.

⁵⁵Boström J.C. ”Boström, Christopher Jacob’ i Svenskt Biographiskt Lexicon, Ny följd 1858-59” (1858-59) i Broberg (red.) s. 1128

ju den fenomenella, dvs den dunkla och förvrängda kunskap som utmärker de ändliga idéerna”.⁵⁶

Särskilt dominerade den boströmska filosofin på Uppsala universitet. ”Boströmianismen hade på detta vis blivit en del av sin tids Uppsalaanda med dess inslag av asketisk idealism, lärdoms – och ämbetsmannahögfärd, förakt för den lägre empirin.”⁵⁷ Materialistiska och empiristiska idéer växte sig dock allt starkare utanför den institutionaliserade kunskapen, särskilt i och med darwinismen, och materialistiska och naturalistiska tankemodeller.⁵⁸ Nordin visar på hur den boströmska filosofin av många upplevdes som alltmer förlegad under och 80-talet: han skriver att ”[D]en Boströmska filosofin är nu definitivt ur takt med tiden. Den utgör numera bara ett hinder som kulturen måste röja undan för att finna sina nya strömfåror.”⁵⁹ Men även om boströmianismens guldålder föregick Verdandis verksamhet och Adlerz skrift, var dess ställning inom universiteten fortfarande mycket stark på 1880-talet. Boströmianismens konservativa idealism passade väl ihop med Uppsala universitets traditionella struktur. Den konservativa kung Oskar II var själv aktiv i den akademiska världen och 1880 var bara 3 av 213 av nationernas hedersledamöter icke-ämbetsmän.⁶⁰ Och även om boströmianismens rationella idealism hade genomgått ett decennium av extern kritik och intern revision, utgjorde den fortfarande vid 80-talets slut grunden för den filosofiska utbildningen vid Uppsala universitet, som ännu var obligatorisk för alla examina utom den medicinska.⁶¹

Kompromissförsök angående utvecklingsläran och empirismens roll kom från flera håll i striden, men de boströmska revisionisterna övergav inte helt den idealistiska grundvalen, vilken vi ska se är betydande för Adlerz latenta polemik gentemot dem i sin skrift.

3. Analys

3.1 Presentation av *Om människans ursprung*

Skriften utgörs av en kortfattad och populariserad framställning av den darwinsk-spencerska utvecklingsläran, dess allmänna resonemang och bevis. Adlerz syfte var, enligt inledningen, att visa att ”*Människan är ett djur, som genom en följd af gynsamma omständigheter förmått*

⁵⁶ Nordin s. 25

⁵⁷ Ibid. s. 16

⁵⁸ Ibid. s. 14

⁵⁹ Ibid. s. 107

⁶⁰ Ibid. s. 16

⁶¹ Ibid. s. 149

*höja sig öfver de öfriga*⁶² och vidare ”den väg på hvilket vetenskapen kommit till ofvannämnda resultat, samt en kort sammanställning af några bland de påtagligaste bevis”.⁶³ Skriftens disposition utgörs av ett inledande förord, för att därefter behandla utvecklingslärans grundläggande principer och resonemang i nio kapitel av olika omfattning: ”Föränderlighet hos djuren”, ”Föränderlighet i vildt tillstånd. Utvecklingsläran.”, ”Kampen för tillvaron. Naturligt urval”, ”Människans plats i systemet”, ”Är människan föränderlig?”, ”Kamp för tillvaron och naturligt urval”⁶⁴, ”Spår av förändringar i människans kroppsbyggnad”, ”Själsförmögenheter”, ”Täflan mellan raserna” och till sist en kort avslutning.

3.2 Erfarenhetens upplysningar

Jag ska i detta kapitel visa hur Adlerz i hänseende till frågan kring empirism och idealism intar en naturalistisk hållning. Detta förlägger honom till det mer radikala lägret i den debatt om utvecklingsläran som fördes mellan de olika sidorna i striden om kulturvärdena. Den naturalistiska argumentationen kunde riktas mot idealism och kristendom. Adlerz närmar sig denna målsättning i det höga anseende han ger erfarenheten och naturens ”upplysningar”. Han gör inte på idealistiskt vis en uppdelning mellan yttre och inre sanning och gör inte heller skillnad mellan en metafysisk nivå av sanning och ett materiellt uttryck för denna.

När verdandisten Fogelqvist i jubileumsskriften från 1932 ska beskriva Verdandis relation till naturvetenskapen, och experimentalpsykologins rön, visar han på motsättningen mellan å ena sidan en naturalistisk utvecklingslära, och å andra sidan metafysiska och religiösa perspektiv:

Målet för denna av naturvetenskapens och experimentalpsykologins rön och landvinningar riktade naturalism var att ersätta de metafysiskt och religiöst grundade samfunds-, sede- och rättsbegreppen med biosociologiska och att omdana det traditionella historiska samhället till ett rationellt förnuftssamhälle på grundvalen av de rättsbegrepp, som läto härleda sig ur den segerrikt terrängvinnande utvecklingsläran och evolutionsmoralen.⁶⁵

Nyckeln till förståelsen av den radikala potentialen i naturvetenskapen och utvecklingsläran är att de som anslöt sig till den naturvetenskapliga världsåskådningen inte

⁶² Adlerz s. 5

⁶³ Ibid. s. 5

⁶⁴ Trots namnligheten mellan detta och det tidigare kapitlet ”Kampen för tillvaron. Naturligt Urval” rör det sig om två olika kapitel.

⁶⁵ Fogelqvist, Torsten, ”Verdandismen” i Björnberg (red.) s. 139

bara såg till de olika områdenas respektive resultat, utan själva metoden i sig kunde anses utgöra en radikal hållning i tiden. Den empiriska metoden relateras av Skoglund till åttiotalsradikalernas tro på ett nytt vetande som han beskriver som ”en antimetafysisk världsåskådning baserad på naturvetenskapliga teorier i stället för filosofiska system eller religiösa dogmer.”⁶⁶ En i den materiella världen grundad sanning ansågs finnas bakom också det som tidigare ingått i religionens och filosofins domäner, och dessa domäner kunde då inte längre göra anspråk på sanningen. Deras system förväntades därmed falla samman.

I inledningen av *OMU*, efter att ha konstaterat att den historiska vetenskapen är begränsad till texternas utsträckning, och att arkeologin bara kan sträcka sig förhållandevis kort bakåt i tiden, slår Adlerz fast att:

Den enda urkund, som här står oss åter, är *naturens*. Den är svårtyddare än de mänskliga, men äger framför många af dem det företrädet, att den är oförfalskad. De upplysningar och antydningar, naturen lemnar oss, och hvilkas halt enhvar har tillfälle att pröfva, måste vi därför tillmäta ett högre värde än gamla mänskliga urkunder, hvilkas tillförlitlighet undandrager sig hvarje kontroll, eller hvilka motsäga hvad vår egen erfarenhet visat oss vara sanning.⁶⁷

Med dessa rader i bakhuvudet, kan man börja urskilja det skarpt idealismkritiska i Adlerz resonemang. De ”gamla mänskliga” urkunderna, alltså skrifter och rationella system, måste underkastas erfarenheten. Vidare är det naturens ”upplysningar” som ställs mot dessa urkunder, den sanna kunskapen, den enda kunskapen kan bara emanera från naturen, som i sin tur är ”oförfalskad”. Ett genomgående retoriskt grepp i denna anda genomför Adlerz när framhåller bevisen för utvecklingsläran och knyter dem till vardagliga observationer, sådant som läsaren själv kan se och uppleva med sina sinnliga förmågor och erfarenhet. Adlerz knyter denna kontroll mot erfarenheten, till läsarens egen kropp. Han uppmuntrar läsaren att genom erfarenheten av sina egna sinnen undersöka vad som är sant:

Ett bevis för, att de spridda håren å vår kropp äro rester af en fordom rikare hårbeteckning, kan föröfrigt hvar och en finna genom att undersöka sin egen arm [...] En blick på våra våra [sic!] egna armar är tillräckligt för att öfvertyga oss, att de spridda håren där ha samma riktning som hos de människolika aporna.⁶⁸

⁶⁶ Skoglund s. 59

⁶⁷ Adlerz s. 5

⁶⁸ Ibid. s. 40

Adlerz använder i sina exempel överlag djur som finns i den svenska faunan. Detta är ett populärvetenskapligt grepp, men likväl utgår det från att dessa, som enligt boströmianen skulle betecknas som fenomen, visar på en verklig sanning. Sanningen finns mitt ibland människorna och inte dold bakom några metafysiska formler. Mest återkommande som exempel är hunden och hästen, men i en kvantitativ undersökning av vilka djur han håller fram, kan man hitta följande: Häst, hare, hackspett, trädkrypare, nötväcka, räv, ekorrar, sengångare, ormar, mullvad, struts, björn, marsvin, åtskilliga apor, fåglar och fladdermöss och valar. Av dessa är bara sengångare, strutsar, valar och apor sådana djur som inte kunde finnas i arbetarens vardagsmiljö, men som säkerligen fanns i deras medvetande. Adlerz förstärker läsarens lust att själv undersöka, se svaren i naturen: ”Hvar och en som företager sig att noggrant studera en växt- eller djurgrupp, skall inom kort finna, att arterna icke håller i naturtillståndet äro oföränderliga.”⁶⁹ Och på ett annat ställe:

Vi se denna kamp ständigt försiggå inför våra ögon. Vi se grässtånden och ängsväxterna, tätt hoppackade på den naturliga gräsvallen. De täfla mot hvarandra, och otaliga duka under i denna kamp [...] Öfverallt ser man ett lif mördas för att underhålla ett annat lif.⁷⁰

För att komma närmare svaret på frågan om vad intentionen bakom *OMU* var, ska vi nu jämföra skriften med öppet polemiska inlägg i striden, samt Verdandis ställning i problematiken kring vetandets villkor. Konstskribenten Klaes Fåhræus företräder här den naturvetenskapliga, empiriska kunskapssynen och skriver mot den boströmianska uppfattningen i artikeln ”Boströmianismen versus vetenskapen” (1886). Språket är agitatoriskt och polemiskt, men innehållsmässigt påminner det om Adlerz framhävande av prövandet av erfarenheten mot naturen:

Ej som skulle jag [...] vilja påstå det sinnesförmåelsen är fullkomlig. Men den är *mindre* ofullkomlig än resonemanget [...] Jag ser t.ex. en bekant vika om hörnet, men är ej fullt viss på min sak; huru vinna visshet? Boströmianen, om han vore konsekvent, skulle anställa en logisk undersökning, huruvida det vore med sannolikhet förenat, att ett så-och-så beskaffat sinnligt-förnuftigt väsen, vid den tiden och på det rummet, hos

⁶⁹ Ibid. s. 9

⁷⁰ Ibid. s. 11

honom skulle åstadkomma slig sinnesförnimmelse. En mindre djupsinnig person skulle troligen springa i kapp sin förmodade bekante och se närmare efter.⁷¹

Från andra sidan av striden gjordes många inlägg som sökte visa på naturvetenskapens bristfälliga möjlighet att beskriva det sant verkliga. I en passage ur den satiriska artikeln ”På vetenskapens nuvarande ståndpunkt” (1893) låter prästen och lektion Johan Alfred Eklund den kristna sanningen konfrontera den vetenskapliga. Det ironiserande språket, som hämtar begrepp ur naturvetenskapens terminologi, ska framstå som löjeväckande när det sätts i förbindelse med kristendomens gudomliga sanningar.

- Kristendomens uppkomst kan naturligt förklaras. Därmed är den saken färdig.
- Ja nog har man en förklaring, naturalistisk, om än icke precis naturlig. Kort uttryck, kan den sägas bestå däri, att den fattar Jesus av Nazaret och Paulus såsom under ett under vissa gynnsamma eller ogynnsamma förhållanden bildat konglomerat av atomsvängningar. Förklaringen synes mig icke fullt tillfredställande. Men jag är ju icke vetenskapsman.⁷²

I polemik mot boströmianismen förpassande av den sinnliga förnimmelsen som otillräcklig för att förstå världen, framhåller Fåhræus, i likhet med Adlerz, att det är mot just det man kan se, erfarenheten, som sanningshalten måste prövas, eller kontrolleras, ”Alla resonera de, göra antaganden, förklaringar, bevis, allt efter sitt bästa förstånd; men en sak glömma de, de glömma att kontrollera sitt resonemang.”⁷³ Adlerz närmar sig samma ståndpunkt:

Vi hava i det föregående lärt känna några af den biologiska forskningens resultat. Dessa resultat framgå ur det af okunnigheten så ofta ringaktade, tålmodiga och outtröttliga detaljarbete, utan hvilket vi aldrig skulle lära känna dessa sanningar, som stält oss själfva och lifvet omkring oss i ett nytt och klarare ljus⁷⁴

Det är ”okunnigheten” som ringaktar detaljarbetet, samlandet av empiriskt material. Det ”tålmodiga och outtröttliga” arbetet, vetenskapsmannens ihärdighet, hans mödor leder oss fram till sanningarna. Mot de okunnigas dunkel placerar Adlerz den empiriska forskningens resultat, kunskapen om vår omvärld i ”ett nytt klarare ljus”. En liknande tankegång

⁷¹ Fåhræus, Klas ”Boströmianismen versus vetenskapen” i *Ur Dagens Krönika*, utg. Arvid Ahfeldt (1886) i Broberg (red.) s. 1133f

⁷² Eklund, Johan Alfred, ”Om vetenskap (urval)” i *Svensk Tidsskrift* 3 (1893), i Broberg (red.) s. 825

⁷³ Fåhræus i Broberg (red.) s. 1133

⁷⁴ Adlerz s. 55f

förfäktades, enligt idéhistorikern Kjell Jonsson, av en av Verdandis grundare, Öhrwall⁷⁵, som inte såg någon anledning att skilja mellan möjlig och omöjlig vetenskap. ”Något metafysiskt ovetbart existerade inte i Öhrwalls föreställningsvärld. Det enda som fanns var något ännu inte vetbart, d.v.s. empiriskt icke-kunskap [...] De oöverstigliga gränserna skulle överskridas av framtidens naturvetenskap.”⁷⁶

Inom Verdandi var ställningen inför en så långt gående naturalism inte helt enig. Herbert Spencer spelade en viktig roll för både 80-talets kulturradikalism och hans namn intog i den svenska debatten en särställning.⁷⁷ Danielsson framhåller mycket talande om 80-talsgenerationens, exemplifierat genom A. Vanneréus inställning till Spencer: ”För denna var inte talet om naturalismen hos Spencer en anklagelse mot den engelska tänkaren – det var ju som naturalistisk filosof de satte honom högt.⁷⁸ Spencer fann anmärkningsvärt nog anhängare i både det idealistiska och empiristiska lägret, eftersom han som agnostiker var öppen för det okända, det absoluta som man inte kan veta något om.

Boströmianen Sahlin såg i detta ”åsikten att det yttre och kroppsliga hade sin grund i något inre och andligt.”⁷⁹ Samtidigt kritiserades Spencer av positivisten Anton Nyström för att ha metafysiska tendenser.⁸⁰ Spencers åtskillnad mellan kunskap om dels det materiella och dels det absoluta framkommer i en av Verdandis interna diskussioner. I diskussionen om Positivismen framträder olika perspektiv på möjligheten av att veta något om en eventuell bakomliggande natur.

I almenhet äro alla tänkare, alla naturvetenskapsmän ense därom, att vi ej kunna fatta det absoluta medelst vårt förnuft. Tal. anförde ställen ur Büchner, Nordau [...] att såsom en rent materiel verldsåskådning tänka sig människan såsom det högsta skapade vore både ömkligt och löjligt. Därför måste tal. I motsats mot den moderna uppfattningen tänka sig en personlig gud.⁸¹

⁷⁵ Hjalmar Öhrwall intog en särställning i föreningen, inte minst på grund av hans, till och med i sammanhanget, stora tilltro till naturvetenskapen och i synnerhet utvecklingslärans potential. Han förordade en mer agitatorisk hållning vad beträffar småskrifterna, dessa borde ”vara agitatoriska så, att de väcka folk ur deras sömn.” -Kärnfelt s. 207, se också Cederblad, Carl, ”Liberalismen, Verdandi och folkbildningsarbetet” i Björnberg (red) s. 149f

⁷⁶ Jonsson s. 157

⁷⁷ Danielsson s. 312

⁷⁸ Ibid. s. 317

⁷⁹ Ibid. s. 313

⁸⁰ Ibid. s. 314

⁸¹ Sekr. Bergström, David (ordf.), ”Positivismen”, *Verdandi diskussionsprotokoll*, Handskriftsavdelningen Uppsala universitetsbibliotek, (26 oktober 1885)

Talaren framhåller att de flesta naturvetenskapsmän är överrens med tesen att vi inte kan få vetenskap om det absoluta. Han anför intressant nog passager ur materialisten Ludwig Büchners skrifter, som tidigt togs upp av utvecklingsteoretiker och som uppenbarligen också hade ett visst inflytande över verdandisterna, men också den starkt samtidskritiska författaren Max Nordau, som sedermera skulle följa i degenerationsteoretikerns Cesare Lombrosos fotspår. En annan talare framhåller dock:

[...] att det endast är en afart af positivismen, som sätter mänskligheten såsom det högsta, Spencer t.ex. är af den åsigten att vi ej kunna veta något om något öfversinnligt; [...] att det vore oförenligt med hvartannat att såsom inledaren säga sig stå på en naturvetenskaplig grund och sedan tala om ngt skapadt; något sådant vilja naturvetenskapsmännen ej kännas vid.⁸²

Enligt verdandisten Johan Bergman var föreningens inställning till religion, både traditionell och positiv, starkt negativ, och han kunde aldrig förlika sig ”med den rena förnekelsen och ännu mindre med det brandesianska hångrinet.”⁸³

Adlerz tar i sin skrift varken ställning för eller emot möjligheten av en okänd sanning som är onåbar för människan. Men man kan i det följande kapitlet, se hur hans härledning av människans själsförmögenheter utgjorde ett ställningstagande för en form av naturalistisk vetenskapssyn. Gemensamt för, i synnerhet de engelska naturalisterna, var att de ”separerade Gud från naturen och underordnade det andliga under materien”⁸⁴, en beskrivning som passar väl in på Adlerz resonemang.

För att sammanfatta, den kulturradikala strömningens tilltro till den empiristiska och naturvetenskapliga metoden och dess bärande på en objektiv, i naturen uppenbarad sanning, utgjorde en polemik gentemot den konservativa falangens idealistiska, rationalistiska och metafysiska världsbild.⁸⁵ Denna polemik framträder också i Adlerz verk. Om läsaren inte godtog den empiristiska idén och den empiriska metoden, kunde läsaren inte heller godta textens andra radikala budskap. I empirismens anda tecknar Fåhræus en högstämmd men träffande bild av metafysikens tankekonstruktioner, som svarar väl mot Adlerz latentia polemik:

⁸² I bid.

⁸³ Bergman, Johan, ”Mina intryck av 1880-talets Verdandi”, i Björnberg (red.) s. 241

⁸⁴ Jonsson s. 57

⁸⁵ Skoglund s. 60

På sinnesförnimmelsen som på hälleberget har naturvetenskapen rest sin fasta byggnad. Under det att metafysiken bygger på obevisade antaganden, logiska lagar, harmonisk samstämmighet, på allt utom sinnena – och som regnbågen reser sig ur dimman de stolta metafysiska valven, för att, som den, några ögonblick lysa, och sedan försvinna.⁸⁶

3.3 Den falska spegeln och självgudadyrkan

I denna del, där vi ska undersöka hur Adlerz ifrågasätter föreställningen om människan som skapelsens krona, kan man se hur Adlerz hela tiden återkopplar till erfarenhetens roll och läsarens möjlighet att själv kontrollera sanningen. Exempelvis, djuren har samma sinnesrörelser, samma känslor som oss, och det kan vi kontrollera i vår omgivning: ”Hvar och en har haft tillfälle att iakttaga, att djuren röna samma sinnesrörelser som vi själfva.”⁸⁷

Under rubriken *Människans plats i systemet* placerar Adlerz människan i samma system som han i föregående kapitel placerat djur och växter. Inledningen av kapitlet fungerar som ett mellanled mellan ett kapitel om djuren och växternas föränderlighet respektive människans. Det är en kort del och ska behandlas kortfattat av mig, eftersom den stora poängen ligger i dess resultat, människans föränderlighet, och det är i förhållande till människans föränderlighet som en degradering av människan görs. Han inleder kapitlet på följande vis

Det klingar i mångens öron underligt och motbjudande, då man söker göra den allra minsta jämförelse mellan människan och djuren. Människan har i alltför lång tid vant sig att betrakta sig själf såsom alldeles allenastående i naturen, såsom jordens herre, för att icke en sådan jämförelse skulle sårta hennes högmod och väcka hennes ovilja. Hon, den gudalika, skulle vara ett djur! Hvilket Vansinne! Så låter hon sina upprörda känslor få fritt lopp, omgifver sig med ett ogenomträngligt pansar af okunnighet. [...] Vi vilja föreställa oss, att vi vore invånare från en annan planet, och på något sätt lyckats praktisera oss hit till jorden för att undersöka det lif, som rör sig på dess yta.⁸⁸

Men, skriver han vidare,: ”[D]en flyktigaste granskning skulle visa oss, att vi hade att göra med ett ryggradsdjur af samma typ, som förut vore oss väl bekant.”⁸⁹

Som när han gör sin öppna propagering för empirismen, ställer Adlerz här okunskap, eller ”pansar af okunnighet” mot det den empiriska undersökningen uppenbarar för oss, vid ”den flyktigaste granskning”. Det rör sig här om ett exempel på en explicit polemisk ton, där

⁸⁶ Fåhræus i Broberg (red.) s. 1134

⁸⁷ Adlerz s. 44

⁸⁸ Ibid. s. 25f

⁸⁹ Ibid. s. 26

Adlerz sätter etiketten okunnighet på dem som inte accepterar de empiriska bevis den darwinistiska utvecklingsläran bygger på. Han ironiserar också över de okunnigas motvilja att förknippas med det djuriska. På ett annat ställe, som är för långt att citera i sin helhet, citerar han en ej namngiven ”berömd vetenskapsman”:

Likt dessa romerska kejsare, hvilka uppblåsta af sin ofantliga makt, slutade med att förneka sin egenskap af människor och inbillade sig vara halfgudar, behagar herskaren på vår planet inbilla sig, att det föraktade djuret, som är underkastat hans nycker, icke skulle hafva något gemensamt med hans egen natur. Grannskapet med apan besvärar honom.⁹⁰

Adlerz använder sig i dessa två stycken av samma metaforiska språkbruk som Oskar II i ett brev till poeten Snoilsky: ”Det är nutidens förbannelse att i en relativ fenomenvärld förgängliga ting och gestalter, som de kalla ’reala’, se sitt avguda-ideal, och framför allt se det i den egna spegeln, hållen framför egen näsa.”⁹¹ En annan motståndare till darwinismen, ur det boströmianska lägret, August Quennerstedt, uttrycker sig med samma metafor: ”I den oändliga objektiva spegeln skåda en mängd subjectiviteter sig sjelfva.”⁹² Kungen såg tidens förbannelse i spegeln, framför den egna näsan, det han kallade ”avgudadyrkan”, men Adlerz säger att det är när de inte accepterar sinnesförnimmelserna, som människorna ser sig själva såsom ”halfgudar”.

Här står en människosyn som placerar oss utanför naturen, utanför det världsliga, mot en som vill se vårt ursprung, och vår samtid, som fullkomligt förlagd i det världsliga, inom naturen. Båda ser i motståndaren en dyrkan av människan, men ur två skilda perspektiv. Att moralen och etiken kunde härledas ur utvecklingslärans principer, bestreds dock inte bara från kristet håll utan också från boströmianskt. Vitalis Norström åtskilde etiken som ett resultat av yttre, materiella faktorer, och en högre bakomliggande sanning. Danielsson förklarar: ”Vad som fattades i Spencers etik, menade Norström, var en absolut grund för sedligheten, sådan som det kantska pliktbegreppet och en religiös övertygelse.”⁹³

3.4 Människans föränderlighet

I Adlerz framställning av människans föränderlighet går det att utläsa tre teman: För det första, själsförmögenheternas ursprung i naturen och deras föränderlighet. Under begreppet

⁹⁰ Ibid. s. 42

⁹¹ Oskar II cit. ur Jonsson s. 120

⁹² Quennerstedt, August, cit. ur Danielsson s. 264

⁹³ Danielsson s. 316

själsförmögenheter ligger inte bara vår förmåga att känna medlidande, att skratta och gråta, utan ännu mer centralt, vårt sinne för moral och religiositet. Till detta tema hör ett andra, religionens föränderlighet, Adlerz beskriver hur religionen uppstår på liknande sätt för barnet och vilden som för honom företräder ett lägre stadium av utveckling. Ett tredje tema är framställningen av mänsklighetens framtid, en evolutionsoptimism som samklingar, som vi ska se, med framför allt Spencer, men också Comte.

Diskussionen om människans föränderlighet var en konsekvens av den motsättning mellan idealism och empirism, eller rationalism och naturalism, som vi såg i förra kapitlet. Adlerz förhållande till denna nyckelfråga utgör ytterligare ett indicium för det naturalistiska budskapet i hans skrift. Han ägnar ett helt kapitel åt att visa på hur sederna, religionen och andra mänskliga aspekter, har sin grund i naturen och mer specifikt kampen för tillvaron. Frågan om sedernas ursprung i utvecklingen, eller snarare i kampen för tillvaron, var en av de stora nyckelfrågorna i striden. Den unga generationen, och i synnerhet de radikala grupperingarna, hade anammat utvecklingsläran som livsåskådning. Många av kulturradikalernas antagonister kunde mot åttiotalets slut acceptera att naturvetenskapen kan förklara det yttre, och till viss del även det inre. Men i frågan om själsförmögenheter som också berörde religiositet, moral och etik, rådde ännu en strikt motsättning grupperingarna emellan.

Uppsaliensaren Lawrence Heap Åberg var kanske den som mest enträget av alla sökte sammanföra boströmianismen med darwinism. För distinktionen mellan fenomenvärlden och dess bakomliggande princip, spelade själsförmögenheternas ställning enligt honom en särskilt viktig roll. Åberg accepterade att naturvetenskapen förklarar fenomenen, men inte deras orsak. Däremot ändrades hans inställning under 80-talet och han accepterade alltmer darwinismens anspråk, även om han aldrig tog avstånd från att en fullkomlig förklaring ”endast kunde nås med hänsyn till det evigas värld.”⁹⁴ Danielsson uttrycker det på följande vis:

Allt i darwinismen, utom möjligen dess förklaringar av samvete och dylikt, kunde nu Åberg godkänna som legitima lösningar sedda ur det fenomenellas och de sekundära orsakernas synpunkt: Darwins förklaring av orsakerna till utvecklingen, människans härstamning från djuren, ja t.o.m. möjligheten av uralstring. Och med det sedliga och religiösa området hade Darwins lära såsom en naturvetenskaplig teori ingenting att skaffa.⁹⁵

⁹⁴ Danielsson s. 306

⁹⁵ Ibid. s. 305

Biskopen och professorn Gustaf Bring närmade sig en liknande kompromiss med utvecklingslärans empirism. Naturvetenskapen har helt och hållet rätt att beskriva och möjlighet att förstå sinnevärlden.

En sådan förklaring är dock – äfven om den ej passar till alla företeelser – i vetenskapligt hänseende långt mera värd än ett blott hänvisande till en ’plastisk kraft’ eller en gudomlig skapareplan – uppgjord i människans fantasi.⁹⁶

Denna till synes med Adlerz samklingande sats, utmynnar dock, enligt Nordin, slutligen i en ännu mer än Åberg utförd distinktion mellan en fenomenvärld, som naturvetenskapen kan förklara, och en sannare värld.⁹⁷ Bring vill inte heller sträcka sig så långt att han vill se människans inre kvaliteter som ett resultat av naturligt ändamålsenlighet i form av exempelvis kampen för tillvaron, och naturens brutalitet och miljoner uppoffringar kan inte heller spegla guds egenskaper.⁹⁸

Om man med den empiriska metoden kunde vända sig mot idealism och metafysik, bildade den dynamiska synen på samhället och människan en idé vars udd kunde riktas mot statiska sanningar, evig moral och oföränderliga statsskick. Moral och etiska värden kom, enligt den utvecklingslära Adlerz företrädde, inte från gud, utan istället var de ett resultat av människans utveckling från ett lägre till högre stadium. Den grundläggande faktorn för föränderligheten var naturen själv, genom kampen för tillvaron. Adlerz förläggande av det religiösa och etiska till naturen och materian anspelar, till skillnad från exempelvis Åberg och Bring, inte på någon bakomliggande princip. Istället vill han visa att människans mest unika egenskaper, helt och hållet lyder samma lagar som djurens utveckling: ”Själsförmögenheterna äro för sin ombildning och utveckling beroende af samma lagar som djurens kroppsbyggnad. Äfven de äro föränderliga”.⁹⁹ Adlerz fortsätter att förlägga bevisen för utvecklingsläran i erfarenheten, med empiriska bevis. Han uttrycker en explicit polemik:

Mången, som skulle känna sig öfvertygad af de öfvervåldigande bevis för ett lägre ursprung, som röja sig i människans kroppsbyggnad och utveckling, ryggas tillbaka vid tanken på hennes så ofantligt uppdrifna själsförmögenheter. Vi spåra utvecklingen af

⁹⁶ Bring, Gustav, ”Teologi och naturvetenskap” i *Pedagogisk tidsskrift* (1887) cit. efter Danielsson s. 308

⁹⁷ Danielsson s. 309

⁹⁸ Ibid. s. 308

⁹⁹ Adlerz s. 43

kulturmänniskans höga andliga förmögenheter ända ned från den råe vilden, men här äro de flesta benägna att stanna; de finna ”klyftan mellan människa och djur” för stor för att våga språnget.¹⁰⁰

Mot de många som, i likhet med Åberg och Bring, söker skilja mellan en yttre, fysisk utveckling, och en inre, själslig som bara kan förklaras med idealistiska argument, ställer Adlerz en strikt naturalistisk förklaring, där: ” en utveckling af själsförmögenheterna ägt rum, och denna utveckling har alltid gått hand i hand med hjärnans utveckling”¹⁰¹ Det är uppenbart att Adlerz inte vänder sig mot dem som rakt av förkastar utvecklingsläran. Det är de som söker kompromissa mellan idealism och empirism, vilket i synnerhet de unga boströmianerna sökte göra, som han refererar till. Adlerz visar i kapitlet på hur själsförmögenheternas ursprung finns i kampen för tillvaron, kort sagt uttrycker han en världsåskådning grundad på utvecklingsläran, men samtidigt en implicit relativisering av kristendomen. Om man ska söka Adlerz intentioner utifrån föreningen Verdandis verksamhet, är det uppenbart att just relativisering av religionen, naturligtvis särskilt kristendomen, var en kärnfråga för föreningen. De hade ju som bekant grundats till följd av Arnoldssons motion om samvetsfrihet, och värt att nämnas i sammanhanget, är att den tredje småskrift Verdandi publicerade 1889 hette *Koranen, muhammedanernas bibel*.

I frågan om moralens uppbyggnad på evolutionistiska principer var dock inte alla inom Verdandi överens. I en diskussion om positivismen den 26 oktober 1885, framhåller inledaren, hr Laurent, att han i huvudsak står för Comtes lära, men på ett område är han oenig med den franska filosofen:

C. har h.o.h. lemnat åsido den inre, för andra oåtkomliga sidan af menniskonaturen, känslorlden, och därmed gjort ingrepp på alla de områden, som beröra individens rättigheter[...] Religionen bör vara något fullkomligt individuellt, obundna såväl af hvarje filosofiskt [otydbart ord] som af alla mensklige dogmer, och bör icke påtrugas någon. Men C. tänker sig äfven på det religiösa området lagar och dogmer införda, hvilka h.o.h. skulle tilintetgöra den individuela friheten. I fråga om moralens byggnad på begreppet utveckling instämde tal. fullkomligt med C., men ansåg tillika moral och religion böra af individen sammansmältas med hvarandra.¹⁰²

¹⁰⁰ Ibid. s. 43

¹⁰¹ Ibid. s. 43

¹⁰² ”Positivismen”, *Verdandi diskussionsprotokoll* (1885)

När talaren kritiserar Comte för att åsidosätta människans känslor i sina teorier, är det inte för att dessa förringas på ett metafysiskt, eller idealistiskt plan, utan för att de gör intrång på den individuella friheten. Detta är ett typiskt resonemang inom Verdandi, där John Stuart Mills idéer trumfar över andra, i detta fall Comte.¹⁰³ Man bör också iaktta att talaren instämde i Comtes förenande av moral och utveckling, vilket styrker Adlerz uttryck av liknande idéer. Adlerz framställer empiriska bevis för förhållandet mellan moral och religion och kampen för tillvaron. I ett samhälle lönas de egenskaper som bidrar till en säkerställd fortplantning. Adlerz går systematiskt igenom de främsta bland människans själsförmågor och visar på deras ursprung ur naturen. Ett exempel är språket, som följer samma lagar som allt annat:

Man får dock ej glömma, att språken ej alltid existerat i deras nuvarande högt utbildade skick. Språket hafva förändrats och utbildats enligt samma lagar som de organiska varelserna¹⁰⁴ [...] Mellan de olika dialekternas ordformer pågår en liflig kamp för tillvaron, i hvilken de lifskraftigaste, d. v. s. de enklaste och mest praktiska, segra och undantränga de öfriga.¹⁰⁵

Kampen om tillvaron genomsyrar all mänsklig aktivitet. Enligt Adlerz, förs det alltså mellan språken en kamp för överlevnad. Även darwinismen har gått segrande ur en kamp där ”segern tillhör [...] den för striden bäst rustade”¹⁰⁶:

Hon har segerrikt gått ur kampen, och flera framstående vetenskapsmän, som i början uppträdde som hennes förklarade motståndare, ändrade inom kort mening och öfvergingo till anhängare.¹⁰⁷

På samma sätt ser han också i religionen en utveckling. På samma sätt som språket utvecklats från lågt till högt, har den moderna religionen vuxit fram. Adlerz ställer människans svårighet att acceptera de mänskliga känslornas djuriska ursprung, mot det faktum att religionen har en utveckling bakom sig som stödjer detta:

¹⁰³Verdandisten Jakob Petterson framhåller denna dominerande position Mill intog i föreningen ”Man skulle kanske rent av kunna säga, att Stuart Mills ’On Liberty’ var Verdandis bekännelseskraft.” Björnberg (red.) s. 150

¹⁰⁴ Adlerz s. 46

¹⁰⁵ Ibid. s. 49

¹⁰⁶ Ibid. s. 11

¹⁰⁷ Ibid. s. 10

Människans förmåga af religiösa känslor och föreställningar är i mångas tanke den väsentligaste och oöfvervinligaste svårigheten för hennes härledning från de lägre djuren. Men, liksom vi veta, att alla religionsformer, äfven de f. n. högsta, såsom allt annat genomgått en gradvis utveckling¹⁰⁸

Man kan här jämföra med Utilistiska samfundets grundare Viktor Lennstrand inlägg i debatten från 1889:

Och dock har även gud en historia. Även han föddes en gång – även han är underkastad utvecklingens lagar. – Det är i dag en helt annan gud, som människorna bedja till och i andakt sträcka sina händer mot än den gud, som människorna bådo till och trodde på i forna tider¹⁰⁹

Den historiska vetenskapen hade redan under det tidiga 1800-talet spridit sig till alltfler kunskapsområden. Med den moderna naturvetenskapens framväxt och utvecklingslärans rön kom det historiska perspektivet att omfatta flera områden. Historiserande av religionen innebär samtidigt ett medvetet eller omedvetet relativiserande av den. Relativistiska tankegångar kan spåras ända bak till Protagoras och säkert längre, men i konflikten mellan den unga naturvetenskapsinriktade ungdomen och den, i deras tycke förlegade idealismen, aktualiserades den i hög grad. För att ytterligare förstå hur polemiskt klingande en sådan relativisering kunde te sig, kan man se fortsättningen på Lennstrands uttalande:

Men folket har börjat vakna. Hänförelsen över denna kristendomens kardinalpunkt är ej i dag så stor, som den fordom var – hymnerna sjunges ej med samma värme och övertygelse som i förstone – orgelns toner ljuda väl ännu i de höga tempelvalven, men menighetens röster följa ej längre med så ivrigt och allvarligt som förr.¹¹⁰

Adlerz närmar sig inte explicit denna slutsats. Det han visar på i passagen här ovan, är hur den religiösa upplevelsen kommer till uttryck redan på en primitivare nivå, för att sedan förändras till den moderna, organiserade religionen. Det är, helt i enlighet med mottot, en icke-agitatorisk framställning, men det underliggande budskapet om religionens relativitet, kan uppfattas mellan raderna. Religionen är en själsförmåga som härstammar ur det

¹⁰⁸ Ibid. s. 47

¹⁰⁹ Lennstrand, "Det åtalade föredraget om Gud" (1889) i Broberg (red.) s. 1139

¹¹⁰ Ibid s. 1140

primitiva och som har genomgått en utveckling. Gud är med andra ord, om man läser Adlerz i ljuset av Lennstrands agitation, ett historiskt och därför relativt begrepp.

3.5 Arvet, individen och målet

Idén om utveckling och framåtskridande utgjordes under 1800-talets andra hälft av en komplex samling idéer och teorier.¹¹¹ Man bör enligt biologihistorikern Peter J. Bowler därför använda termen darwinism som synonym till utvecklingslära med en viss försikthet.¹¹² Vi kommer att i detta kapitel se att Adlerz snarare än någon 'renlärig' darwinism, refererar till utvecklingsläran som denna mer allmänna åskådning. Jag har i de tre tidigare kapitlen visat på hur Adlerz utifrån den naturalistiska färgade utvecklingsläran kan sägas ha fört en polemik gentemot den konservativa idealismen. Samtidigt som Adlerz bekämpade denna idériktning, framhävde han idélinjer som ingick i den kulturradikala strömningen. I kontexten av striden om kulturvärdena intar Adlerz här alltså en förfäktande, snarare än en bestridande hållning. Han framhåller dels genom ett spencer-lamarckianskt resonemang ett incitament för en bildning av folket, och samtidigt ett evolutionsoptimistiskt budskap som dels för tankarna till Spencer och Lamarck, men även den ryske anarkisten Kropotkin och positivisten Comte.

I den lamarckianska och neo-lamarckianska strömningen ingick två idéer som tycks ha påverkat Adlerz framställning. Den ena tanken kallas på engelska "the inheritance of acquired characters",¹¹³ alltså att förvärvade egenskaper går i arv vilket lägger ett särskilt ansvar på individen eftersom hans eller hennes agerande påverkar utvecklingens riktning. Den andra tanken går ut på att det är konkurrensen mellan individer, och ibland, särskilt kring sekelskiftets imperialism, även mellan raser och folk,¹¹⁴ som är utvecklingens grundläggande drivkraft. Kort sagt att "struggle is the motor of progress"¹¹⁵. Enligt denna idé var det naturens begräsningar och villkor, tillsammans med människans anpassande till och konkurrens kring dessa villkor, som utgjorde basen inte bara för den fysiska, utan också den mentala utvecklingen.¹¹⁶ Adlerz närmar sig uppfattningen: "Samhällsbildning är ett nödvändigt villkor för en högre utveckling af intelligensen och ett hastigare framåtskridande."¹¹⁷

¹¹¹ Bowler, Peter J., *Evolution: The History of an Idea*, 4.e uppl., (Berkeley, Los Angeles London, University of California Press, 2009 [1983]) s. 298

¹¹² Ibid. s. 275

¹¹³ Ibid. s. 315

¹¹⁴ Ibid. s. 303

¹¹⁵ Ibid. s. 296

¹¹⁶ Ibid. s. 297

¹¹⁷ Adlerz. s. 50

Innan vi går vidare med denna problematik behöver jag visa närmare på Adlerz ställning till tankar kring mänsklighetens stadier. Utifrån Spencerianskt och Lamarckianskt perspektiv var lägre raser inte bara socialt, utan också mentalt underlägsna den vita, högre rasen. Deras förmågor motsvarade ”the Stone Age ancestors of the whites, preserving an apelike appearance and a lower level of mentality and moral powers.”¹¹⁸ Andra föreställningar förekom, särskilt bland somliga antropologer, men att Adlerz i detta avseende ligger nära det spencer-lamarckianska är tydligt. Han skriver att det ”[Ä]nnu i våra dagar finnas vilda raser, som kvarstå på stenålderns stadium, hvilket af de numera, civiliserade raserna passerats för oberäkneligt lång tid sedan”¹¹⁹ Denna idé återkommer också i framställningen av människans fysiska förändring, där han ofta ger exempel på hur lägre raser också fysiskt befinner sig närmare ett aplikt stadium:

Det skulle väl kunna vara tänkbart, att de sägner om med svans försedda människoraser, som ofta upprepas af infödingarne i vissa trakter, t.ex. Centralafrika, skulle ha sin grund i en vanligare förekomst af sådana svansrudiment hos någon där boende folkstam.¹²⁰

Ehuru hörntanden hos nutida människor i regeln ej är större än framtänderna, röjer den genom sin betydligt större och längre inkilade rot samt genom den, isynnerhet hos mörka raser, koniska formen på kronan sin ursprungliga huggtandsnatur¹²¹

Det kan också, enligt Adlerz, ske återgångar till dessa stadier genom degeneration:

[...] *enstaka* aplika kännetecken kunna genom återgång uppträda äfven hos civiliserade raser, att de äro vanligare hos de lägre, vilda raserna, men isynnerhet ofta visa sig i skelettbyggnaden af utdöda raser.¹²²

Vidare enligt den neo-lamarckianska modellen finns det en parallellitet mellan stegen i embryots och utvecklingens steg eller stadium. Detta är en tanke som Adlerz genomgående i texten återkommer till, när han bland annat skriver att ”varje individs utveckling är ett sammandrag af dess stamformers historia.”¹²³ Enligt Bowler medför denna tanke

¹¹⁸ Bowler s. 294

¹¹⁹ Adlerz s. 4

¹²⁰ Ibid s. 32

¹²¹ Ibid s. 35

¹²² Ibid. S. 53

¹²³ Ibid. s. 34

möjligheten att jämföra de lägre rasernas mentala och fysiska kapacitet med det vita barnets, något Adlerz text också utgör ett tydligt exempel på:

Barn och vildar visa mycken benägenhet för att benämna djuren efter deras läten.¹²⁴

Barnet visar sålunda de ursprungliga förhållandena, och dessa kunna stundom hos lägre människor bestå hela lifvet igenom, isynnerhet hos sådana, hvilka, såsom neggerasen, ha starkt framskjutande käkar.¹²⁵

Liksom de flesta rudimentära organ är äfven detta rudiment [...] starkare utbildat hos nyfödda barn och vissa lägre människoraser.¹²⁶

Vi kan alltså med gott underlag placera Adlerz position gällande mänsklighetens stadier i den spencer-lamarckianska idétraditionen. Att människans utveckling på detta sätt passerar olika stadium, får också konsekvenser för det incitament för folkbildning som går att utläsa i hans skrift. Inbyggt i idén om mänskliga stadier, ligger också möjligheten till fortskridande, att gå från ett lägre stadium till ett högre, mer avancerat.¹²⁷

I ett lägre stadium av mänsklig verksamhet och mental förmåga premieras dels fysiska fördelar: styrka, smidighet, skicklighet, och dels vissa, till dessa nära anknutna intellektuella förmågor: mod, skarpsinne, försikthet och rådighet. För att vilden skall lyckas väl i striden, krävs alltså en stark fysik, men ett ädelt och lugnt sinne:

Styrka och smidighet, mod, härdighet, skicklighet i vapnets bruk, skarpsinne och rådighet, försiktighet och många andra dylika egenskaper äro tydligen under ett sådant lif af största vikt, och en vilde, som besitter dem i något högre grad än sina kamrater, skall däraf hafva en betydlig fördel i kampen för tillvaron.¹²⁸

Vad gäller ”kulturmänniskan”¹²⁹, vilket kan läsas som den europeiska, vita rasen, är det emellertid helt andra faktorer som avgör individens framgång:

¹²⁴ Ibid. s. 47

¹²⁵ Ibid. s. 36

¹²⁶ Ibid. s. 41

¹²⁷ Detta rimmar uppenbarligen också väl med den comteanska uppfattningen om mänsklighetens tre stadier.

¹²⁸ Adlerz s. 30

¹²⁹ Ibid. s 30

Hvar och en, som för sitt lifsuppehälle är beroende af tillfälligheter, skall nödgas uppbjuda alla sina krafter och anlita all sin uppfinningsförmåga. Den förutseende och sparsamme, den kraftige och företagsamme skall i denna kamp hafva större utsikter än den lättsinnige och slösande, den svage och lättjefulle. Den förre skall, isynnerhet [sic!] om han iakttagert ett sundt och måttligt lefnadssätt, hafva större utsikter att efterlemna en talrik och kraftig avkomma att ärfva sina fördelaktigare egenskaper.¹³⁰

De egenskaper som ger ett försprång i kampen för tillvaron rör dels ekonomiska, och dels mer moraliskt klingande kvaliteter. Dessa motsvaras hos den andra 'kategorin av människor' med lathet och svaghet. Dessa egenskaper ger dock, vilket är av stor betydelse, inte bara en fördel för den enskilda individen utan genom de förvärvade egenskapernas arv, också hans eller hennes avkomma. Den goda medborgaren för genom arvet vidare sina goda arvsanlag, samtidigt som den de 'lastbara föräldrarna' för vidare sitt degenererande arv.¹³¹ Särskilt vittnar de starkt värderande uttrycken i stycket om denna bakomliggande intention att förändra moralen genom bildning. Lättja, slösaktighet, lättsinne och svaghet är egenskaper som hör till den underlägsna, utdöende människan, medan den förutseende, sparsamme, kraftiga, företagsamma och måttliga individen hör till överlevarna.

Adlerz vänder sig här mot samma egenskaper som idéhistorikern Ronny Ambjörnsson har visat att logerna i Västerbotten ville bekämpa kring slutet av 1800-talet. Men medan dessa rörelser vände sig mot exempelvis supandet och ansåg att man skulle ta "kontroll över det djuriska"¹³², utgår Adlerz från en annan retorik som förlägger skötsamheten på en 'djurisk', naturvetenskaplig, eller snarare evolutionsmoralisk grund. Däremot, visar Bowler, fanns det gemensamma punkter mellan vissa liberala religiösa rörelser och denna typ av evolutionär moralism, med den protestantiska arbetsetiken som gemensam nämnare.¹³³

Till ämnet hör också en viktig distinktion mellan kampen för tillvaron som i huvudsak grundat på en blodig kamp mellan individer, eller som en stimulans för samarbete människor emellan. Den ryske anarkisten Kropotkin, som vi snart skall återkomma till, såg kampen för tillvaron som en strid mot naturen som "promoted cooperation, not competition, among individuals."¹³⁴ Enligt Bowler ansåg Spencer, utifrån lamarckiansk teori, "that competition would stimulate the individuals to improve themselves. The aim was not so

¹³⁰ Ibid. s. 29

¹³¹ Cesare Lombrosos teorier om kriminalitetens ärftlighet torde ha varit känd för en svensk akademiker vid denna tid, och även om Adlerz inte för sitt resonemang lika långt, framför han idéer i linje med epokens populära degenerationsteorier. (se "Evolution and Race" i Bowler s. 292-297)

¹³² Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamma arbetaren; idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880-1930*, (Stockholm, Carlsson, 2001) s. 71

¹³³ Bowler s. 301

¹³⁴ Ibid. s. 316

much to eliminate the unfit as to make everyone fitter”.¹³⁵ Tankar kring människans altruism finner man också hos Adlerz, när han slår fast att:

Hvarje förståndigare individ, som såg dagen inom det lilla samhället, skulle genom sitt exempel inverka på de öfriga, ty, såsom vi vita, lära djuren av erfarenheten och härma hvarandras handlingar.¹³⁶

[...] yttringar af sympati och hjälpsamhet äro af största vikt för sammanhållningen och utvecklingen af ett samhälle.¹³⁷

Samhällsbildning är ett nödvändigt villkor för en högre utveckling af intelligensen och ett hastigare framåtskridande.¹³⁸

Hvarje liten uppfinning, om än så obetydlig, som gjorts af någon sådan ovanligt förständig samhällsmedlem, skulle kommit hela samhället till godo och ländt dess förkofran.¹³⁹

Ytterligare en dimension kan läggas till förståelsen av denna tolkning om man ser närmare på vilket kunskapsideal som anammades av Verdandi, vilket också återknyter till mitt syfte att visa på skriftens plats i striden om kulturvärdena. Verdandisten Carl Cederblad framhåller att man ”alltid” såg ”bildningen som medel till en önskvärd social utveckling.”¹⁴⁰

Idéhistorikern Bernt Gustavsson skiljer i en avhandling om folkbildningens historia mellan tre bildningsideal: det medborgerliga, självbildningsidealet, samt nyhumanismen. Dessa fungerar snarare som arketyper än som faktiska rörelser, även om det går att urskilja enstaka personer och organisationer som mer eller mindre verkande inom ett av fälten. Verdandi kan man placera någonstans mellan medborgaridealet, som i korthet går ut på att man ska bilda goda medborgare, och genom en bred, i synnerhet vetenskaplig utbildning införliva dem i den politiska diskussionen,¹⁴¹ och självbildningsidealet där uppfattningen att kunskap tas in aktivt av individen, samt att det i individen vilar resurser som ska väckas, står i centrum.¹⁴² Något nyhumanistiskt inflytande över föreningens bildningsprojekt vill inte verdandisten Cederblad kännas vid. Han skriver att: ”Dess bildningssyn har alltid varit för snäv och aristokratisk. [...] ’Bilda dig grekiskt’, har ju ej gärna kunnat bli något mera

¹³⁵ Ibid. s. 300

¹³⁶ Adlerz s. 50f

¹³⁷ Adlerz s. 49

¹³⁸ Ibid. s. 50

¹³⁹ Ibid. s. 51

¹⁴⁰ Cederblad, Carl ”Liberalismen, Verdandi och folkbildningsarbetet” i Björnberg (red.)s. 163

¹⁴¹ Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: tre bildningsideal I svensk arbetarrörelse 1880-1930*, (Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1991) s. 78-81

¹⁴² Ibid. s. 126

allmänt folkbildningsevangelium.”¹⁴³ Istället framhåller han det han kallar ett individualistiskt bildningsideal, som betonar ”den enskildes värde, ansvar och rätt samt syftar till att skapa fria, självständiga och rikt kultiverade människor.”¹⁴⁴

Den vetenskapliga bildningens värde övergick det rent ämneskunskapsmässiga. Vetenskapen var mer än bara praktiska nyttigheter – den kunde förändra människans världsbild och därför hennes världsåskådning. Kärnfelt uttrycker detta på följande vis:

När de olika vetenskapliga disciplinerna lämnat sina bidrag, när bit läggs till bit i tillvarons stora pussel, skapas sammanhängande system, eller ’världsförklaringar’ [...] Dessa världsförklaringar kan sedan förankras i människans sociala, politiska och moraliska vara, genom att de sätts i förbindelse med ideologiska och etiska system¹⁴⁵

Verdandi riktade sig i sina småskrifter till den enskilde läsaren, individen, vilket enligt Kärnfelt ”får konsekvenser för de populärvetenskapliga småskrifternas form och för deras innehåll.”¹⁴⁶ Skoglund har i sin tur visat på hur, det han kallar periodens rationella utopi, med andra ord den naturvetenskapliga och empiriska världsåskådningen, inte stannade vid att bara förklara världen, utan de som anammade denna åskådning i en etisk utopi, och kulturradikalerna ville också förändra den ”samhälleliga moralen”.¹⁴⁷ Att naturvetenskapen och utvecklingsläran uppfattades som en av de dominerande grunderna för denna etiska utopi, visar verdandisten Fogelqvist på, och framhåller i samma stycke att föreningen dessutom, enligt honom, odlade en viss övertro till dessa:

Har verdandismen någon gång kunnat förefalla trång, så har det varit i dess övertro på en rationell naturvetenskaplig lösning både av människans gåta och samhällets problem och i dess förbiseende av traditionens makt på både gott och ont.¹⁴⁸

Genom att lägga märke till dessa ideologiska överensstämmelser, med hänseende till bildningens mål, mellan Verdandi och innehållet i *OMU*, kan man läsa det Adlerz skriver som en uppmaning. På samma sätt som när han med uppmaningen till läsaren att pröva sin erfarenhet i naturen, kan man här utläsa en moralisk uppmaning till läsaren att inte falla under den ”lastbara” kategorin människor. Vilket i förlängningen innebar en bättre mänsklighet och hastigare framåtskridande.

¹⁴³ Cederblad i Björnberg (red.) s. 154

¹⁴⁴ Ibid. s. 151

¹⁴⁵ Kärnfelt s.181

¹⁴⁶ Kärnfelt s. 206

¹⁴⁷ Skoglund s. 59

¹⁴⁸ Fogelqvist i Björnberg (red.) s. 143

Detta incitament för bildning förstärks ytterligare av en annan aspekt av Adlerz skrift, nämligen det utvecklingsoptimistiska resonemanget. Utvecklingsoptimismen präglade, som jag har visat i bakgrunden, på många sätt den aktuella epokens idéklimat. Skoglund framhåller: ”[A]tt debatt och diskussion tillmättes en sådan betydelse hängde samman med att tron på den möjliga människan kopplades ihop med olika tolkningar av Darwins utvecklingslära till vad man kan kalla en **evolutionsoptimistisk samhällsuppfattning**.”¹⁴⁹ Det faller sig därför mycket naturligt att i denna kontext också finna ett sådant budskap, i synnerhet i en skrift om utvecklingsläran. De två grundprinciperna för denna positiva utveckling är dels själförmögenheternas fortsatta förändring:

Lika litet som man kan tänka sig en gräns för kroppsbyggnadens förändring genom naturligt urval, lika litet kan någon gräns uppställas för själförmögenheternas fortsatta förändring i för djurens fördelaktiga riktning.¹⁵⁰

Dels den lamarckianska uppfattningen att förvärvade egenskaper går i arv, vilket i synnerhet Kropotkin, men också Spencer, såg som förutsättningen för en ny, upplyst människa. Det Skoglund kallar etisk utopi, lever upp till sitt namn när Adlerz skriver att:

[...] vanor, som följas under många släktled, blifva ofta ärftliga, och sålunda kunna de längre gällande föreställningarna om rätt och orätt hafva övergått till instinktartig rättsmedvetande, hvilket blifvit olika alltefter de olika åsikterna om samhällets bästa.¹⁵¹

Man kan helt enkelt jämföra med följande citat av Spencer för att belysa den idémässiga närheten mellan honom och Adlerz:

And when the change at present going on is complete – when each possesses an active instinct of freedom, together with an active sympathy – then will all the still existing limitations to individuality, be they governmental restraints, or be they the aggressions of men on one another, cease.¹⁵²

¹⁴⁹ Skoglund s. 61

¹⁵⁰ Adlerz s. 43

¹⁵¹ Ibid. s. 50

¹⁵² Spencer, Herbert, “Social Statics” (1851) i Baumer, Franklin Le Van (red.), *Main currents of Western thought: readings in Western European intellectual history from the Middle Ages to the present*, 4.e uppl., (New Haven Yale University Press 1979[1978]) s. 519

I uppfattningen av det ”instinktartade” rättsmedvetandet ligger också en vilja att sprida denna instinkt genom det goda arvet. Enligt den eugeniska rörelsen skulle detta göras i form av kontrollerad avel från statligt håll.¹⁵³ Det ligger dock mer i linje med Verdandis liberala ideologi, att i denna idé se statens inflytande minska, i linje med Spencers och Kropotkins, den senare visserligen anarkistiska, uppfattning, ”that the human race eventually would evolve cooperative instincts, making governments unnecessary.”¹⁵⁴ Att denna tanke hade en spridning i samhället, och i synnerhet inom arbetarrörelsen, framkommer av att också socialdemokraterna anammade idén: ”Ett socialdemokratiskt samhälle kommer att bestå av bildade och intelligenta människor, hvilka veta hvad rätt och orätt är”.¹⁵⁵

Hur relationen såg ut mellan evolutionsoptimism och liberalism, i synnerhet de millska tankegångar som hade ett stort inflytande över Verdandi, förklaras av Skoglund: ”Om olika tankar och idéer fritt finge mötas i en öppen debatt, så skulle enligt lagen om ’the survival of the fittest’ den förnuftigaste segra.”¹⁵⁶ Enligt denna rationella utopi finns det ett mål för utvecklingen där moralen är inbyggd i människan. I slutändan innebär detta att hela statsapparaten kommer att bli överflödig. Man kan visserligen inte dra en helt konsekvent slutsats att detta var vad Adlerz menade, men tankegången ligger i linje med kulturradikalismens uppfattning i frågan: ”Denna evolutionsoptimistiska samhällsuppfattning och idén om den fria debatten som en väg mot ett förnuftigare samhälle kan sägas utgöra kärnpunkten i kulturradikalismens rationella utopi.”¹⁵⁷

Sammanfattningsvis kan man alltså i Adlerz skrift, med hänseende på frågan om arv och miljö och dess relation till folkbildningsarbetet, hävda att Adlerz uppmanade läsaren till bättring, för hela samhällets bästa, och inte minst för mänsklighetens framtid. Adlerz avslutar skriften med en vädjan att se framåt, mot den nya mänskligheten, och inte bakåt. Naturvetenskapens och utvecklingslärans rön har ju:

[...]öppnat för oss ett snart sagt ändlöst perspektiv af fortgående förädling och därigenom lärt oss att med förtröstan blicka mänsklighetens framtid tillmötes, i stället för att med vemod skåda tillbaka efter vårt släktes förment flydda ”guldålder”.¹⁵⁸

¹⁵³ Bowler s. 308-313

¹⁵⁴ Ibid. s. 316

¹⁵⁵ Skoglund s. 59

¹⁵⁶ Ibid. s. 61

¹⁵⁷ Ibid. s. 61

¹⁵⁸ Adlerz s. 56

4. Avslutning

4.1 Sammanfattning och resultat

Avslutningsvis ska jag nu sammanfatta min analys och redovisa mina resultat. Inledningsvis har jag visat på hur Adlerz i *OMU* intog ett starkt ställningstagande för en långt gående empirism. I och med detta intog han en ställning för den kulturradikala strömningens tilltro till empirin och visade samtidigt, förhållandevis agitatoriskt, sitt förakt för en förstelnad idealism. Samtidigt propagerade Adlerz för att läsaren själv skulle våga pröva utvecklingslärans principer genom att iaktta naturen, och kanske viktigare, sig själv. Jag har också visat på hur man utifrån andra exempel från diskussionen kring idealism och empirism tydligare kan uppfatta det polemiska innehållet med avseende på denna fråga. Vidare har jag visat på Verdandis inställning till empirismen och möjligheten av att ur den se det mest 'sanna' och funnit ett i huvudsak samklingande med Adlerz framförande, även om föreningen till viss del var delad kring vissa detaljer.

Därefter visade jag hur Adlerz genom att förlägga människan till den biologiska världen framförde argument för vad man kan kalla ett 'avsättande' av människan som skapelsens krona. Detta kan läsas som en polemik gentemot dels den kristna och dels den boströmianska läran. Språkligt använder sig Adlerz intressant nog av samma metafor kring spegeln och själv gudadyrkan som den idealistiska motståndaren.

Därefter behandlade jag Adlerz framställning av människans föränderlighet, både fysiskt och mentalt. Jag har genom olika exempel ur *OMU* och andra debattörers skrifter visat på hur Adlerz snarare än att vända sig mot de mest inbitna motståndarna till utvecklingslärans idé, kan tänkas ha velat polemisera mot boströmianska och kristna försök till kompromisser. Idén om människans, eller mänsklighetens, föränderlighet kunde vändas både mot boströmianismens statiska statskick och eviga principer, likaväl som den kristna lärans dogmer. Som tidigare drar jag också paralleller till Verdandis verksamhet och diskussioner, och som jag visat genom uppsatsen skiljde sig åsikterna inom föreningen.

Det sista kapitlet skiljer sig från de tre förra eftersom jag här har visat på vad Adlerz propagerade *för* snarare än *mot*. Jag har visat på hur Adlerz, sannolikt influerad av Spencer, Lamarck och Kropotkin, utifrån idéerna om förvärvade arv framhöll ett incitament för folkbildning, riktat till läsaren som en uppmaning. Slutligen behandlade jag det evolutionsoptimistiska innehållet, som närmast liknar en utopisk vision i samklingande med både anarkister och socialdemokrater.

Som svar på den fjärde frågan jag ställde i inledningen, angående det neutrala respektive agitatoriska språkbruket, kan man slå fast att Adlerz i huvudsak har velat framstå som neutral. Särskilt framläggandet av de empiriska bevisen genomför han utan att kommentera åt det ena eller andra hållet. Dessa passager som dominerar skriften har jag dock, av anledningen att jag velat belysa det polemiska innehållet, inte citerat i särskilt stor omfattning. Mer intressant är att jag har jag visat att Adlerz samtidigt, till skillnad från Kärnfelts uppfattning, på vissa ställen uttrycker en explicit polemik. Till viss del använder han samma retoriska grepp som sina 'motståndare', exempelvis Oskar II och Quennerstedts spegelmetafor och tanken om den fåfänga självdyrkan, citerar polemiska passager, ironiserar över de konservativas motvilja att förknippas med djuren, och så vidare.

Slutligen, genom att göra denna fördjupade läsning av *OMU*, har jag sökt visa på hur skriften kan läsas som en polemik *mot* den oskarianska enhetskulturens filosofiska grund genom framställningen av empirism och naturalism, förläggandet av allting mänskligt till naturen och djurriket, samt de mänskliga själsförmögenheternas föränderlighet, och samtidigt propagerade *för* många av den kulturradikala strömningens gemensamma värderingar.

4.2 Framtida forskning

En framtida forskning inom detta ämne kan se ut på många olika sätt och fokusera på flera olika aspekter. Först och främst skulle man kunna undersöka andra skrifter i Verdandis småskriftserie och jämföra dem antingen med varandra eller som här, deras plats den idéhistoriska kontexten. Ett annat källmaterial som skulle tjäna på att undersökas är Verdandis interna diskussioner vilka utgör ett intressant och säkerligen fruktbart material. En kombination av dessa källor skulle kanske kunna erbjuda en annorlunda bild av föreningen som kan kontrasteras mot de nu, något partiska jubiléumsskrifterna och biografierna vilka i nuläget utgör grunden för Verdandiforskningen. En annan aspekt vore en fördjupad forskning om Gottfrid Adlerz. Ytterligare information om hans idévärld, kontext och liv skulle vara intressant, i synnerhet då det, i min vetskap, i allmänhet saknas forskning kring honom.

4.3 Diskussion

Vad är då resultatet av denna analys? Jag måste börja med att återkoppla till Skinners talaktsteoris syfte: ”att placera in bestämda texter i bestämda kontexter så att vi kan identifiera vad deras författare gjorde när de skrev dem.”¹⁵⁹ Med andra ord har jag genom att

¹⁵⁹ Skinner cit. efter Jordheim s. 133

se på hur Adlerz förhåller sig i striden om kulturvärdena, sökt komma fram till vilken effekt och vilken, i skinnersk mening, bakomliggande intention *Om människans ursprung* kan tänkas ha haft i denna speciella kontext. Resultatet är en fördjupad inblick i det som Kärnfelt beskrivit som vetenskap med tendens. En intention med skriften kan tänkas ha varit att förmedla kulturradikalismens kärnvärden, som till stor del finns sammanfattade i utvecklingsläran såsom Adlerz framställer den. Empirism och för vissa materialism, och naturalism, vidare religionsrelativism, evolutionsmoral, utvecklingsoptimism och ett antimetafysiskt kunskapsideal. En annan intention kan tänkas ha varit, dels att bilda läsaren genom att bidra till 'pusslet' som utgjorde världsåskådningen, och dels utifrån det spencer-lamarckianska resonemanget kring ärftlighet, direkt uppmana läsaren att bidra till utvecklingen, att vara skötsam och driftig.

Skriftens kan dels ses som ett inlägg i periodens motsättning mellan de liberala radikalerna och de idealistiska konservativa, som ju alltjämt var aktuell under perioden. Men kanske kan man också uppfatta *OMU* som en sammanfattning av den unga, radikala generationens empiristiska världsåskådning och dess seger över den döda idealismen som nu skulle proklamerats för en bredare massa? Uppfattningen av denna intention förstärks i och med den vetenskapliga formen och självklarheten i Adlerz resonande: Han behövde, så att säga, inte överbevisa något, utan hålla fram sanningen 'sådan den är'. Med självförtroende polemiserar han mot de 'okunniga'. I en sådan läsning får skriften nästan en form av ett manifest. Verdandisterna kan på detta sätt ha velat inleda sin småskriftserie med en smäll, med att först ta bort det gamla för att fylla på med det nya, såsom Cederblad citerar versen:

Vad förmultet är skall ramla,
Och det nya friska växa
Upp utur förstörelsen.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Cederblad i Björnberg (red.) s. 152

Litteraturförteckning:

Primärkällor:

- Adlerz, Gottfrid, *Om människans ursprung*, Bonnier, Stockholm, 1888
- Bergström, David, ”Positivismen”, *Verdandi diskussionsprotokoll*, Handskriftsavdelningen Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala, 1886,
- Boström J.C. ”Boström, Christopher Jacob’ i Svenskt Biographiskt Lexicon, Ny följd 1858-59” (1858-59) ur Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene Äpplen: svensk idéhistorisk läsebok*, 2:a uppl., Stockholm, 1995 [1991]
- Eklund, Johan Alfred ”Om vetenskap (urval)” i *Svensk Tidsskrift* 3 (1893) ur Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene Äpplen: svensk idéhistorisk läsebok*, 2:a uppl., Stockholm, 1995 [1991]
- Fähræus, Klas ”Boströmianismen versus vetenskapen” i *Ur Dagens Krönika*, utg. Arvid Ahfeldt (1886) ur Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene Äpplen: svensk idéhistorisk läsebok*, 2:a uppl., Stockholm, 1995 [1991]
- Lennstrand, Viktor ”Det åtalade föredraget om Gud” (1889) ur Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene Äpplen: svensk idéhistorisk läsebok*, 2:a uppl., Stockholm, 1995 [1991]
- Staaff, Karl, ”Den moderna litteraturen och världsåskådningen”, *Verdandi diskussionsprotokoll*, Handskriftsavdelningen Uppsala universitetsbibliotek, 1885

Sekundärlitteratur:

- Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*, Carlsson, Stockholm, 1988
- Bowler, Peter J., *Evolution: the history of an idea*, 25th anniversary ed., University of California Press, Berkeley, Calif., 2009 [1989]
- Broberg, Gunnar, ”Utvecklingsläror” ur Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene Äpplen: svensk idéhistorisk läsebok*, 2:a uppl., Stockholm, 1995 [1991]
- Dahlgren, Stellan & Florén, Anders, *Fråga det förflutna: en introduktion till den moderna historieforskningen*, Studentlitteratur, Lund, 1996
- Danielsson, Ulf, ”Darwinismens inträngande i Sverige”, i Lindroth, Sten (red.), *Lychmos: årsbok för idé- och lärdoms historia. 1965/1966*, Lärdoms historiska samfundet, Uppsala, 1967

- Frängsmyr, T., "Utvecklingslära" i *Nationalencyklopedin*,
(<http://www.ne.se/lang/utvecklingslära>) hämtad 2013-01-03
- Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria: bildning och vetenskap under tusen år. D. 2, 1809-2000*, Natur och kultur, Stockholm, 2004
- Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*, Wahlström & Widstrand, Diss. Göteborg: Univ., Stockholm, 1991
- Heyman, Hugo, *Studentföreningen Verdandi 1882-1907.*, Norblads bokh., Uppsala, 1907
- Jonsson, Kjell, *Vid vetandets gräns: om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870-1920*, Arkiv, Diss. Umeå: Univ., 1987, Lund, 1987
- Jordheim, Helge, *Läsningens vetenskap: utkast till en ny filologi*, Anthropos, Gråbo, 2003
- Kihlberg, Leif, *Karl Staaff. D. 1, Verdandist, advokat, politiker : 1860-1905*, Stockholm, 1962
- Kärnfelt, Johan, *Mellan nytta och nöje: ett bidrag till populärvetenskapens historia i Sverige*, [Ny utg.], B. Östlings bokförl. Symposion, Eslöv, 200
- Nordin, Svante, *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*, Doxa, Lund, 1981
- Nordisk familjebok, Ugglepplagan, 1. A- Armati, 1904
(<http://runeberg.org/nfba/0104.html>)
- Persson, Mats, "Filosofin och striden om kulturvärdena (1850-1914)", ur Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene Äpplen: svensk idéhistorisk läsebok, 2:a uppl.*, Stockholm, 1995 [1991]
- Skoglund, Christer, *Vita mössor under röda fanor: vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1991
- Zweigbergk, Otto von, *Studentföreningen Verdandi 1882-1892: ett stycke kulturhistoria från Upsala*, Föreningen Verdandis förl., Uppsala, 1892